

ORSZÁGOS
KÖNYV-
TÁR

VI 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. évfolyam

1989

1

AKADÉMIAI

DÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. ÉVFOLYAM 1989/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 192 Ft. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 év terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

AA 1.759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1989
105. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), FÜLÖP GÉZA, NAGY LÁSZLÓ,
REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA
VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Balogh Mihály</i> : Lappangó 1848-as kisnyomtatványok egy iskolai könyvtárban	48
<i>Borsa Gedeon</i> : Hess nyomtatványainak papírja és kötése	1
<i>Borsa Gedeon</i> : Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán?	237
<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai könyvnyomtatás megalapítása	338
<i>Déri Balázs</i> : Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez	223
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai	20
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Az Elzevieren nyomdászjegye Magyarországon	126
<i>Enyedi Sándor</i> : Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaság	146
<i>Fried István</i> : Haza, állam, nemzet a magyarországi német sajtóban a XIX. század első felében	247
<i>Lengyel András</i> : A Szeged története (1920—1925)	370
<i>Papp Júlia</i> : Képzőművészeti ismeretek és a „művészettörténeti gondolkodás” kezdetei Sándor István írásaiban	355
<i>Petővári Ágnes</i> : Az Exodus kiadó	166
<i>Szelestei N. László</i> : Magyarországi krónika- és breviárium töredékek az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 324. jelzetű kódexének gerincéből.	115
<i>Tóth Zoltán</i> : Szent István legrégebb életirata nyomán. (II. A Szent Istvánra vonatkozó időadatok tanúsága)	319
<i>V. Windisch Éva</i> : Az újkori hungarikum kézirat-kataszter (HKK) munkálatairól	61
<i>Žbikowska-Migon, Anna</i> : Joachim Lelewel (1786—1861) a lengyel bibliológia klasszikusa	263

KÖZLEMÉNYEK

<i>Batári Gyula—Le Calloc' H, Bernard</i> : Kőrösi Csoma Sándor, a Bengáliai Ázsiai Társaság könyvtárosa	299
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaság történetéhez II.	86
<i>Enyedi Sándor</i> : Pápai István levelei Aranka Györgyhöz	405
<i>Földesi Ferenc</i> : Adalék a „Debreceni Biblia” történetéhez	72
<i>Fried István</i> : „Slavica” a magyarországi német nyelvű sajtóban a reformkorban	94
<i>Glász Mónika—Serfőző Sándor</i> : S. Kende bécsi antikvárius levelei és a Magyar Könyvszemlének szánt kiadatlan cikke 1893—95-ből	408
<i>Gömöri György</i> : Ifj. Köleséry Sámuel levelei Sir Hans Sloanehoz	283
<i>Holl Béla</i> : Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz	183
<i>Jakó Zsigmond</i> : Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került korvinák megtalálása	200
<i>Jankovics József</i> : Apponyi Balázs könyvdedikációi	278
<i>Karácsonyi Béla—Monok István—Ótvös Péter</i> : Sylvester János saját kezű számlája 1544-ből ..	71
<i>Károlyi Zsigmond</i> : Korizmicz László, a magyar reformkor elfeledett alakja	305
<i>Kókay György</i> : Bessenyei György első könyvének utóélete	400

IV

<i>Mónus Imre</i> : A győri MÉMOSz könyvtár állománya és olvasói.....	307
<i>Murányi Lajos</i> : Az MTA Könyvtárának két XVII. századi német nyelvű újságleveléről.....	287
<i>Pogány György</i> : A császlói és a kaplonyi egyház 1444-es könyvjegyzékéről.....	277
<i>Póór János</i> : Egy nemesellenes könyv a 19. század elejéről.....	192
<i>Riczal Etelka</i> : Jankovich János versgyűjteménye (1788—1793).....	75
<i>Stoll Béla</i> : Egy ismeretlen kolozsvári nyomtatvány 1601-ből.....	386
<i>Szabó György</i> : Torkos Jakab püspök kanonika-vizitációjának könyv- és eszmetörténeti tanulságai.....	392
<i>Szelestei N. László</i> : Bod Péter levele Cornides Dánielhez.....	294
<i>Szelestei N. László</i> : Passiószöveg töredéke a 16. század közepéről.....	384
<i>Szónyi György Endre</i> : Sir Walter Raleigh könyvtára és magyar vonatkozású könyvei.....	177
<i>Veszprémy László</i> : Három 15. századi ferences kézirat Udineből.....	277

FIGYELŐ

<i>Beóthyné Kozocsa Ildikó</i> : Két XIV. századi héber kódex restaurálása.....	412
<i>Kókay György</i> : Szabó Flóris (1926—1988).....	206
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Hódmezővásárhelyi pótlások a Csongrád megyei sajtóbibliográfiához.....	207
<i>Lisztes László</i> : Beszámoló a 2. Országos Bibliográfiai Értekezlet előkészítéséről.....	411

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> : A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1988-ban..	420
---	-----

SZEMLE

Adalékok a 16—20. századi magyar művelődés történetéhez. Bp. 1987. (<i>Varga Imre</i>).....	106
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1980—1981. Bp. 1980—1986. (<i>B. Hajtó Zsófia</i>).....	220
Andrea Seidler—Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Wien—Köln—Graz. 1988. (<i>Kókay György</i>).....	313
A Szüry-gyűjtemény katalógusa. Bp. 1987. (<i>V. Ecsedy Judit</i>).....	101
Barlay Ö. Szabolcs: „Romon virág”. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. (<i>Balázs János</i>).....	104
Dedinszky Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán. Békéscsaba, 1987. (<i>Kőhegyi Mihály</i>).....	107
Gazda István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában. Bp. 1988. (<i>Végh Ferenc</i>).....	315
Griffin, Nigel: Jesuit school drama. Valencia, 1986. (<i>Kilián István</i>).....	109
Magyar sajtóbibliográfia 1705—1849. Szerk. V. Busa Margit. Bp. 1986. (<i>Lakatos Éva</i>).....	216
Molnár János: A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája 1944—1948. Bp. 1987. (<i>Kőhegyi Mihály</i>).....	314
Nevenka Bašić Palkovič—Éva Bazant—Szentgyörgyi István: Bibliográfia Mije Mandiča—Mijo Mandič bibliográfiája. Subotica-Szabadka. 1987. (<i>Kőhegyi Mihály</i>).....	221
Potkowski, Edward: Le livre manuscrit — la société — la culture dans la Pologne du bas Moyen Age. Warszawa, 1987. (<i>Monok István</i>).....	108
Schmitt, Annelise: Deutsche Exlibris. Leipzig, 1986. (<i>Pajor Enikő</i>).....	112
Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa. Bp. 1984. (<i>Németh S. Katalin</i>).....	101
Tótfalusi Kis Miklós. Debrecen, 1985. (<i>Monok István</i>).....	103
Verzeichnis der Zeitungen im Stadtarchiv Schwelm. Schwelm, 1987. (<i>Fried István</i>).....	113
Wytrzens, Günther: Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitaristen, Wien, 1985. (<i>Ojtozi Eszter</i>).....	110

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (magyar király) 325—328
 Abafái András 39
 Abats János 300
 Abd el-Latifot 359
 Abdolr (Abdola) Ali bej 290, 293
 Ábel Jenő 349—351
 Abrugyi György 40
 Abúlgázi Bahádúr 160
 Aczél Géza 83, 85
 Adalbert, Szent 319
 Ádám Ágnes 115
 Adamus a S. Victore 235
 Ade, Mathilde 113
 Ady Endre 167, 172, 312
 Aethicus Istricus 229—231
 Ágost, Poniatowski Szaniszló (lengyel király)
 263—264
 Ágost, Szász, III. (lengyel király) 263
 Ágoston, Szent 204—205
 Agrippa 181
 Ahmed pasa 291, 294
 Albert, Nagy, Szent 205
 Áldásy Antal 64
 Ali aga 290, 293
 Almásy Pál 162
 Amadé 81
 Amasaeus, Romulus 239
 Ames, William 23, 140, 394, 396, 398
 Amman, Jost 112
 Andaházy 162
 Andersen, Hans Christian 259
 András, I. (magyar király) 118, 321—323,
 326—329, 335
 András, II. (magyar király) 194
 Andrásy Gyula 205
 André, Christian Carl 254
 Andreas Vyel von Worms 243
 Androvius Miklós 281
 Anonymus (P. mester) 223—236
 Antalóczy Lajos 280
 Antonius de Bitonto 278
 Ányos Pál 80, 82
 Apáczai Csere János 38—39, 41, 46—47, 133,
 397
 Apafi György 405
 Apafi Mihály (erdélyi fejedelem) 25—27, 35, 72,
 140, 398
 Apponyi Albert 127
 Apponyi Balázs 278—283
 Apponyi Sándor 40, 280, 288
 Apró Ferenc 378
 Apuleius 179
 Arácsi Gergely 395
 Aranka György 86—94, 146—165, 405—407
 Arany János 62, 170—171
 Areyza (ezredes) 289—291
 Arisztotelész 205
 Árpád (fejedelem) 197
 Aschbach, J. 71
 Atanagi, Dionigi 105
 Attila (hún fejedelem) 160
 Audin, M. 132
 Auerbach, B. 259
 Babukié, V. 99
 Bacsó Béla 312
 Bagi Sándor, ifj. 210
 Bajza József 316
 Baktay Ervin 300, 303, 305
 Bakunyin 265
 Balajthy Vendel 53
 Balásfi Tamás 281
 Balassa Armin 374, 382
 Balassi Bálint 37, 104—105
 Balázs Éva, H. 193
 Balázs János 71, 104—106
 Balázs László 392, 395—397
 Balázsné Veredy Katalin 411
 Balbus, Johannes 14
 Bálint Imre 378

VI

- Bálint István János 106—107
 Balla Jenő 378, 381—382
 Ballagi Aladár 102, 341—342
 Balogh Ferenc 396
 Balogh István I. Sélyei Balogh István
 Balogh Jolán 37
 Balogh József 211
 Balogh Mihály 48—60
 Bán Imre 38—39, 83, 85
 Bancroft, Richard 178
 Bandtkie, Jerzy Samuel 63, 267, 269—272, 275
 Bandurius 205
 Bánffy György 86—94, 147—148
 Bánffy Kristóf 281
 Bankós Irén 58
 Bankós Károly 58
 Barabás Miklós 306
 Barankay Lajos 349
 Barbou, Joseph-Gérard 132
 Barcsay Ákos 35—37, 39, 41
 Barcza József 395—397
 Barczán Endre 168—169
 Barkóczy Ferenc 73
 Barla Szabó János 84—85
 Barlay Ö. Szabolcs 104—106
 Baross Gábor 306
 Baróti Szabó Dávid 58
 Barrow, Isaac 283
 Bartakovics Béla 203
 Bartal Antal 225
 Bártfai Szabó László 341—342
 Bartha Dénes 85—86
 Barthélemy, Jean Jacques 301
 Bartoniek Emma 115
 Basire, Isaac 37, 39
 Bassano, da Ponte 366
 Basta, Giorgio 391
 Batári Gyula 299—305
 Batho, G. R. 182
 Báthory Gábor (erdélyi fejedelem) 107
 Báthory István (erdélyi fejedelem) 104—106
 Báthory Zsigmond (erdélyi fejedelem) 386, 391
 Batsányi János 146—147
 Battha Bálint 85
 Batthyány Ádám 289—291, 293—294
 Batthyány Boldizsár 105, 179, 182
 Batthyány Ferenc 30
 Batthyány Lajos 50
 Bayly, Lewis 394, 396
 Bayrost, Franz von 113
 Bažant, Éva 221—222
 Beatrix (magyar királyné) 336
 Becher, G. 133
 Beck Gergely 392—394
 Beham, Barthel 112
 Beham, Hans Sebald 112
 Beimel József 54—55
 Beithe Miklós 187, 191
 Bekaria Mihály 185
 Békefi Sándor 214
 Bél Károly András 324
 Bél Mátyás 101, 298
 Béla, I. (magyar király) 120
 Béla, III. (magyar király) 224—225
 Béla, IV. (magyar király) 364
 Belitska-Scholtz Hedvig 78, 85, 355
 Bellai Zoltán 393
 Benda Kálmán 106, 135, 138, 140, 287, 394, 400
 Benecke, Georg-Friedrich 301
 Benedek Marcell 85, 315
 Benedek Mihály 149, 158
 Benedek Sándor 394, 396, 398—399
 Beniczky Angelika 78
 Beniczki Antal 210
 Benke család 59
 Benke István 58
 Benkő Dániel 306—307
 Benkő Ferenc 300
 Bentinek (lord) 303
 Bentkowski, Feliks 267
 Beöthy Zsolt 402
 Beöthyné Kozeosa Ildikó 412—419
 Bérard 131
 Bereczky Albert 175
 Beregszászi (Nagy) Pál 158
 Berg Pál 395—396, 398
 Berger, H. 231
 Berlász Jenő 178, 200
 Bernacki, Ludwik 272
 Bernolák 99
 Bertók Lajos 283
 Berzeviczy Gergely 192—193, 197, 199
 Bessenyei György 400—405
 Beszedes István 305
 Besztercebányai Mihály 39
 Bethlen család 27, 37
 Bethlen Elek 26
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 200
 Bethlen István 21—22, 27, 31, 374
 Bethlen János 35—39
 Bethlen Kata 44, 297
 Bethlen Miklós 104
 Bethlen Péter 22
 Bibó István 355
 Bibó Lajos 213
 Bibó Lajos, ifj. 213

- Biernacka, M. M. 273
 Bihari Ferenc 46
 Bíró Márton l. Padányi Bíró Márton
 Bisterfeld, Johann Heinrich 408
 Bitskey István 104
 Blaeu-műhely 128, 137, 140
 Blazovich László 319
 Blei, Franz 62
 Bleyer Jakab 251
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 282, 391
 Bod Péter 21, 44, 283, 294—299, 351—352
 Bodola János 300
 Bodonhelyi József 395—396, 398
 Boethius, Anicius Torquatus Severinus 179
 Bogácsi Pál 45
 Bogáti Fazekas Miklós 107
 Bogdán István 4
 Bohatkiewicz, Aleksander 267
 Boissard 182
 Boldogréti Víg László l. Horvát István
 Bone 204
 Bonfini, Antonio 324, 331, 333, 335—336
 Bonipert (pécsi püspök) 322
 Bónis György 342—343
 Bonyhai Gábor 220
 Borbély Sándor 221
 Borenich Péter 221
 Bornemisza Péter 29
 Boros István 280
 Boros Lajos 166
 Borovszky Samu 78, 85
 Bors Károly 58
 Borsa Gedeon 1—19, 237—246, 338—354, 386
 Borsi László 212
 Bossányi András 73
 Bossányi Boldizsár 282
 Bottka Sándor 382
 Böszörményi István 25
 Bőythe Miklós 281
 Brandenburgi Hildebrand 112
 Brandis, Tilo 68
 Braunius, Johannes 283
 Bredetzky Sámuel 192, 257
 Bresciano, Giovanni 243
 Brewer, Johann 133, 136, 141—142
 Briquet, Charles Moise 2, 4—5, 7, 11
 Bródy Sándor 312
 Brunetière, Ferdinánd 127, 141
 Brunetti 204
 Bruno, Giordano 179
 Buchanan 278
 Buckley, George 180—181
 Bucsay Mihály 393
 Buday György 173
 Bunsenre, Christian 301
 Bunyan, John 400
 Burgen, Arnold Sir 285
 Burlini, Luigi 300, 302—303
 Busa Margit, V. 216—220
 Buza Barna 380
 Buzinkai Mihály 43
 Calepinus, Ambrosius 105
 Camden, William 179, 284
 Campbell, Archibald 304
 Campegius Vitringa 72
 Canisius, Petrus 184
 Carafa, Carlo 28—29
 Caraffa, Domenico 243
 Carte, W. E. 304
 Carter, Harry 126
 Cassiodorus 229
 Castiglione, Baldassare 178—179
 Ceglédi Szabó Pál 106
 Cell és Ausländer Kiadó 214
 Chalupka, Ján 95, 249
 Chapman 180
 Charnock, Stephen 283
 Chenu, M. Jules 127
 Chesneau, Nicolas 134
 Cicero, Marcus Tullius 10—11, 179, 205
 Coccejus (Koch), Johannes 395
 Collins, A. J. 181
 Collins, Martin 178
 Consentius, Ernst 240—243
 Cornides Dániel 294—299, 352, 359
 Povázsony Testvérek 107
 Corvina Könyvnyomda 107
 Cranach, Lucas 112
 Cranmer, Thomas 178
 Csaholczy János 46
 Csáki Lajos 214
 Csáky család 192
 Csáky Móric 313
 Csanak Dóra, F. 297—298, 355
 Csánki Dezső 342
 Csányi Piroska 378
 Csapodi Csaba 66, 108, 200
 Csapodi Csabáné 65, 69
 Császáz Mihály 349
 Csatnai Endre 355, 360
 Cseh István 311
 Cseh Jakab l. Csuzi Cseh Jakab
 Csengeri Ferenc 213
 Cserey Mihály 297
 Cserey Miklós 192

VIII

- Cserny György 100
 Csetri Elek 300, 303
 Csikész Sándor 399
 Csipkés György I. Komáromi Csipkés György
 Csirke Ferenc I. Tatai Csirke Ferenc
 Cszizmadia 312
 Csóka J. Lajos 319
 Csokán Pál 207—215
 Csokán Pál, ifj. 207
 Csókás Péter I. Laskai Csókás Péter
 Csokonai Vitéz Mihály 170—171
 Csontos János 63—65, 200
 Csökmey Sándor (álnév) I. Karácsonyi Sándor
 Csulyok István I. Miskolczy Csulyok István
 Csuzi Cseh Jakab 397
 Csuzi Cseh János 397—398
 Csűrös Ferenc 135, 140
 Cusanus, Nicolaus 182
 Czacki, Tadeusz 264, 267
 Czartoryski család 267
 Czeglédi István 43
 Czifka Péter 367
 Czvittinger David 294
- Dachs, Karl 68
 Dán Róbert 71
 Danesházy Sándor 173
 Daničić, Djuro (írói név) I. Popović, Djuro
 Danielik József 76, 85
 Dankó 234, 236
 Dante, Alighieri 205, 301
 Davies, D. W. 129
 Deák Dezső 372
 De Backer 192
 Debreceni Ember Pál 396
 Debreczeni István 140
 Debreczeni S. János 391
 Debretei Márton 45
 Decsi Pál 395
 Decsy Sámuel 359
 Dedek Crescens Lajos 64
 Dedinszky Gyula 107—108
 Dee, John 178—179, 181
 Dégenfeld Pál 409—410
 Degré Alajos 48—50
 Della Chetre, Mór 311
 Della Porta, Giambattista 182
 Della Torre, Marco Antonio Mamuka 290
 Demeter, D. 252
 Demien András 161
 Denecke, Ludwig 68
 Denis, Michael 268, 270
 Déri Balázs 223—236
- Derka 309
 Descartes, René (Renatus Cartesius) 395
 d'Espéray, Franchet 370
 Dernschwam János 177
 Dessewffy József 192
 Dezsényi Béla 216, 219
 Dézsi Lajos 183, 298
 d'Huilliere, Pierre 134
 Dickens, Charles 259
 Diest, Hendrik van 42, 44—47
 Dietrichstein, Franz 282
 Dobronoki György 183, 185
 Dobrovský 99, 256
 Dobrowka, Jan 108
 Dohnányi Ernő 62
 Domanovszky Sándor 115, 323, 325
 Doria (márki) 289
 Dorn 182
 Doromby Karola 147
 Döbrentei Gábor 301, 303
 Dörnyei Sándor 216
 Drégelypalánki János 396
 Dubowski György 185
 Dugonits András 161
 Duka, Theodore 300—301, 303
 Dukkon Ágnes 104
 Dumas, Alexandre 259
 Dura Lajos 210, 213—214
 Dura Lajos, ifj. 208, 211
 Dürer, Albrecht 112, 359
 Działynski család 267
- Ebert, F. A. 268, 273
 Eckhardt Tibor 374
 Eckhelt 364
 Eckmann, Otto 113
 Ecsedy Judit, V. 11, 18, 20, 47, 101—103,
 126—145
 Ede 163
 Edelmann 316
 Eder Károly József 89, 158
 Eder Zoltán 197
 Effmurdth Jakab 137
 Eichhorn, Johann Gottfried 301
 Eineder, Georg 5
 Elzevier család 21, 126—145
 Elzevier, Abraham 126—127, 129, 131—132
 Elzevier, Bonaventura 126—127, 129—132
 Elzevier, Daniel 126, 132
 Elzevier, Isaac 126, 129, 132
 Elzevier, Johan 126, 132
 Elzevier, Lodewijk (I.) 126, 128
 Elzevier, Lodewijk (II.) 126, 132

- Ember Pál l. Debreceni Ember Pál
 Endes család 149
 Endlicher, St. 223—224
 Endrényi Imre 213
 Engel János Keresztély 151, 162, 164, 197
 Engels, Friedrich 265
 Enschedé, Charles 126, 128
 Enyedi Fazekas János 23
 Enyedi Sándor 86—94, 146—165, 405—407
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 105
 Erbert, F. A. 270
 Erdei Sándor, id. 209, 211, 213
 Erdei Sándor, ifj. 212
 Erdélyi János 76
 Erdélyi László 225, 321
 Erdélyi Pál 85, 408
 Erdődy 81—82
 Erdődy grófnő 252
 Erdődy Gábor Antal 73—75
 Erdődy János 315
 Erdős István 169, 174
 Erdős Mátyás 280
 Erkel Ferenc 252
 Erpenius, Thomas 126
 Erzsébet, I. (angol királynő) 106, 179—181
 Estéli József 300
 Esterházy István 188—189
 Esterházy János 290—291
 Esterházy Miklós 29, 186—187, 189
 Esterházy Pál 188
 Esterházy Péter 280
 Estienne család 134—135
 Estienne, Charles 135
 Estienne, Henri II. 134
 Esze Tamás 394
 Eubel, Conradus 350
 Euklidész 205
 Euripidész 301
 Euszebiosz, Caesareai 205
 Eylshemius, A. 133
- Faludi Ferenc 357
 Farkas András 212
 Farkas Antal 311
 Farkas Emőd 312
 Farkas János 171
 Fava, Mariano 243
 Fazekas József 37, 40, 42
 Fazekas János l. Enyedi Fazekas János
 Fazekas Mihály 171, 174
 Fazekas Miklós l. Bogáti Fazekas Miklós
 Fehér Gábor 168, 171—172
 Fejér György 162
- Fejérpataky László 64, 100, 224
 Fejérváry József 211, 213—214
 Fejtő Ferenc 315
 Fekete Csaba 395
 Fekete János 151, 160, 164
 Felsőbányai István l. Nagybányai István
 Fénelon, François 301
 Fenner, Wolfgang 113—114
 Fényes Elek 53
 Fényes István l. Nagykállói Fényes István
 Fényes László 312
 Fenyő István 218
 Ferdinánd, I. (magyar király) 71, 292
 Ferdinánd, II. (magyar király) 278
 Ferdinánd, III. (magyar király) 292
 Ferdinánd, V. (magyar király) 200
 Ferenc, Assisi, Szent 40
 Ferenc, I. (magyar király) 194, 196, 254—255, 257
 Ferenc, I. (francia király) 63
 Ferenc József (magyar király) 205
 Ferencz, Karl (álnév) l. Korn, Philipp
 Ferenczi Jakab 76, 85
 Ferenczy Endréné 216, 411
 Ferenczy István 367
 Ferrero, Guglielmo 312
 Fest Sándor 395, 398
 Feyrabend, Sigismund 134
 Ficino, Marsiglio 182
 Fiers Tamás 171
 Fischer, Johann Jacob 290
 Fitos Vilmos 166
 Fitz József 1—19, 237—238, 240, 242—246, 341, 344—346, 353
 Flechtner, Johannes 350
 Fludd, Robert 284
 Fodor József 315
 Fodorik Menyhért 399
 Főgel József 200, 205
 Fogolyán Miklós 103
 Font Zsuzsa 280
 Fontana, Domenico 362
 Forgách Antal 202
 Forhinger, Petrus 350
 Fóris Mária 173
 Főti József Lajos 227
 Földesi Ferenc 72—75
 Földessy Gyula 172
 Földi János 149, 158
 Fördös Lajos 59
 Fraknoi Vilmos 64, 200, 205, 238, 245, 341—342, 345, 348—351
 Frank József 372, 376, 378, 381—382

- Frankl, Ludwig August 97
 Fried István 94—100, 113—114, 147, 247—262, 355
 Friedrich, Johann 292
 Fullánk (álnév) l. Fehérváry József
 Fülöp Géza 287
- Gábor József 172
 Gábrriel Asztrik 350
 Gaerter, Hemon 312
 Gaj 98
 Gál István 45
 Galántai Erzsébet 319
 Galgóczy 306
 Gallois 312
 Gálos Rezső 403
 Gárdonyi Albert 341, 343—344, 348
 Gaskell, Philip 240, 244
 Gáti István 162
 Gatterer, Johann Christoph 364
 Gazda István 315—317
 Geese Dániel 149—150, 159, 161
 Geleji Katona István 46, 398—400
 Gellért, Szent 321—322, 327
 Gellért Sándor 172
 Georgevits Jenő 210
 Geöcze István 214
 Geréb László 341
 Gergely (antikvárius) 410
 Gerhardt, Claus W. 14—15
 Gerhardus de Vliedrhoven 115
 Gerics József 116, 238, 348
 Geringer 306
 Géza (fejedelem) 120, 124, 319, 322, 330—333
 Gibbons, William Lloyd 299
 Gidófalvi Péter 39
 Glász Mónika 408—410
 Glatz Ede 95
 Glatz Jakab 192, 257
 Goethe, Johann Wolfgang 113, 172
 Goldberger Rudolf 214
 Goldmark Károly 63
 Gomba Szabolcsné 103—104, 411
 Gonda József 214
 Goodwin, Thomas 284
 Gosztonyi István 185, 187—189
 Gömöri György 182, 283—287
 Gönczi Gy. 133
 Görcz 162
 Görlin, Johann 288
 Görög Demeter 257
 Gracza György 312
 Graf, Oscar 113
- Gravátz Ferenc 213
 Griffin, Nigel 109—110
 Grillparzer, Franz 258
 Groddeck, Gottfried Ernest 264
 Gromo 105
 Grün, Anastasius 100
 Grzymala, Andrzej 108
 Gubernáth Antal 162
 Gubicz 307
 Gueth, Francis 280
 Guido de Monte Rocherii 115
 Guignes, Joseph de 305
 Gulyás Pál 127, 131, 177, 200, 341
 Gustermann, Anton 192
 Gutenberg, Johannes 8, 14—15, 339—340, 347
 Gvadányi József 163
 Gvalterus 186
 Gyárfás István 53
 Gyarmathi Sámuel 88
 Györffy György 227, 232, 319
 Győri János 398
 Győry Erzsébet 411
 Gyp 312
 Gyürky Pál 403
- Haan Lajos 107
 Haebler, Konrad 17, 240
 Haiman György 21, 27, 30, 35, 37, 40—41, 43, 103—104, 127—128, 132, 138, 141
 Hajdú Lívia 411
 Hajnal Mátyás 183
 Hajtó Zsófia, B. 220—221
 Haller, Jan 271
 Halmágyi István 294, 297
 Hamelin, Philbert 134
 Hammer-Purgstall, Joseph 304
 Hannulik János Krizosztom 162
 Hari 162
 Harriot, Thomas 179—180
 Hárs László 315
 Hartleben Konrád Adolf 316
 Hartvik 321—337
 Hartyányi István 166, 175
 Hartz, S. L. 127—128, 131, 134
 Hastings, Warren 299
 Havas Adolf 58
 Havasi Zoltán 66
 Heckenast Gusztáv 48, 50, 316
 Hegedüs István 278
 Hegedüs János l. Mikolai Hegedüs János
 Hegyi Imre 309, 311
 Heine, Heinrich 261
 Heinrich Gusztáv 257

- Heitz, Paul 135
 Heltai-nyomda 21, 37, 39, 40—41
 Heltai Gáspár 399, 408
 Heltai Gáspár, ifj. 135
 Heltai János 30
 Heltai Miklós 168, 171
 Helvetius, Claude Adrien 401
 Henderson, Philip 179—180
 Henrik, II., Szent (német-római császár) 331
 Henrik, III. (német-római császár) 322
 Henszlmann Imre 201
 Herder, Johann Gottfried 301
 Herepei János 20, 23—24, 39—40, 42, 45—46, 137, 397
 Herner János 104, 177
 Herodotosz 301
 Heron, Alexandriai 205
 Hess András 1—19, 237—246, 340—341, 344—348, 351, 353
 Hess János 344
 Hetényi Ernő 300
 Hevesi Sámuel 393
 Heyne, Christian Gottlob 264
 Hobbes, Thomas 284
 Hochmeister Márton 405—406
 Hodgson 302
 Hodinka Antal 64
 Hodža, Michal Miloslav 111
 Hoffmann Edit 200, 349
 Hoffmann, Jan Daniel 269
 Hofhalter Rafael 135
 Hohenstein, Jodocus 243
 Holl Béla 183—192
 Hollý, J. 98
 Holovics Flórián 183, 192
 Hóman Bálint 322—324, 327
 Home, Robert 299
 Homérosz 301, 358
 Horányi Elek 161, 191
 Horecky, Paul L. 69
 Hormayr, Joseph von 256, 361
 Horvát István 63, 250, 344
 Horváth Ádám I. Pálóczi Horváth Ádám
 Horváth Hilda, Cs. 113
 Horváth Jakab 162
 Horváth János 22
 Horváth János 341, 348—349
 Horváth János, ifj. 116, 233, 238
 Horváth Mihály 64
 Hottinger János Jakab 393
 Hrabovszky Dániel 62
 Hubay Iona 17
 Hunfalvy János 306
 Hunyadi János 349
 Hunyadi László 252
 Hupp, Otto 113
 Hurban, Jozef Miloslav 97, 99, 111, 249
 Huszák Elemér 209
 Huszár 305
 Huszár Gál 134
 Huszti József 353
 Hübner János 132—133
 Iglér, Hans 112
 Ignác, Szent (Loyolai) 109—110
 Ilia Mihály 370
 Illés Ferenc 310
 Illés István 311
 Illésy János 72
 Imre, Szent (magyar herceg) 234—235, 329
 Ince, III. (pápa) 278
 Institoris 316
 Ipolyi Arnold 29, 200—205
 Irinyi Dezső 209
 Irinyi Károly 135, 138, 140, 397, 400
 Inrside, Ralph 180—181
 Ischreyt, Heinz 94, 255
 Issikutz (patikárius) 407
 István, I., Szent (magyar király) 120, 193—199, 206, 235, 278, 319—337, 365
 Iustinianus, M. Iunianus 227, 229, 231
 Iványi Béla 177
 Izabella (magyar királynő) 104
 Izidór (Hispalensis) 226
 Jacquemont, Victor 300, 302
 Jakab, I. (angol király) 180
 Jakab Elek 26, 152
 Jakó Zsigmond 21, 26, 134, 138, 140, 200—205
 Jakubovich Emil 223—225
 James, Thomas 182
 Jancsó Elemér 87, 147, 149—150, 152, 405
 Janin, Jules 259
 Jankovich család 77—79, 85
 Jankovich Antal 78
 Jankovich János 75—86
 Jankovich József 77, 78
 Jankovich László I. 77—78, 84—85
 Jankovich Miklós 77, 85, 355
 Jankovich Miklós III. 78
 Jankovich Miklós IV. 78, 161
 Jankovics József 104, 278—283
 Janocki, Jan Daniel 269
 János, Szent (Keresztelő) 191
 János, Szent (evangelista) 131
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 104—105

XII

- Janus Pannonius 346 347, 349
 Járdánházy Gábor 393
 Jarkowski, Pawel 267
 Jászberényi István 184—185
 Jászi Oszkár 62
 Jaurès, J. 312
 Jayne, Sears 177—179
 Jenei G. István 42
 Jenei Károly 288
 Jenkins, Francis 304
 Jerney János 48—53, 364
 Johannes Adam de Polonia 243
 Jones, William, Sir 299
 Jordan, J. P. 97
 Jósika Miklós 95
 József Attila 370, 381
 Juhász Gyula 370, 372, 374—376, 378, 381—382
 Juhász László 225, 384
 Julius Caesar 17, 19
 Julow Viktor 83, 85
 Jungbert László 213
- Kádár Jolán l. Pukánszkyne Kádár Jolán
 Kádár László Antal 300
 Kaindl, Raimund Friedrich 320—321, 324
 Káldi György 31, 398
 Kállay család 277
 Kanizsai Pálfi János 397
 Kanyaró 82
 Kapr, Albert 104
 Karácsonfalvi Zakariás 39
 Karácsony Sándor 167—176
 Karácsonyi Béla 71—72, 319, 321, 327—328
 Karadžić, Vuk Stefanović 96, 100, 111
 Kárai Bálint 342—343
 Kárai Benedek 342
 Kárai Dénes 342
 Kárai György 342—343
 Kárai Illés 342
 Kárai Ilona 342
 Kárai Kelemen 342
 Kárai László 9, 238—239, 245, 341—350, 353
 Kárai Lőrinc 342
 Kárai Lukács 343
 Kárai Mátyás 342
 Kárai Mihály 343
 Kárai Péter 342
 Kárai Sebestyén 342
 Kárai Tamás 342—343
 Karakaszolovich Ida 211
 Karancsi György 138
 Kárász József 207—215
 Karel Sabina 97
- Kármán József 355—356
 Károly Róbert (magyar király) 195, 331
 Károly, III. (magyar király) 73
 Károlyi Gáspár 21
 Károlyi Mihály 380
 Károlyi Zsigmond 305—307
 Kassák Lajos 315
 Kászoni János 46
 Kathona Géza 399
 Katona István 197
 Katona István l. Geleji Katona István
 Katona József 170—171
 Kaufmann Dávid 412—419
 Kazinczy Ferenc 85, 95, 146—147, 192, 198, 249,
 251, 257—258, 316, 355—356, 360, 366—367,
 400, 403—405
 Kázmér, IV. (lengyel király) 349
 Keach, W. 180
 Kéki Béla 20, 22—23, 137
 Kelchner, Ernest 127, 131
 Kelecsényi Ákos 408
 Kelemen, Szent 205
 Kelemen Gergely 59, 162
 Kelemen Károly 212
 Kelemen Lajos 294, 297
 Kelen József 378
 Kemény György 216
 Kemény János 104
 Kemény Zsigmond 202—203
 Kempelen Béla 78, 85
 Kende, S. 408—410
 Kenderessy Mihály 301
 Kenessey István 392—393
 Kenéz Sándor 210
 Kenyeres Ágnes 376
 Kerekes Sámuel 357
 Kerényi Károly 62
 Kereskényi Ádám 110
 Keresztes István 186—189
 Kertbeny, Carl Maria 260
 Kertész Ábrahám l. Szenci Kertész Ábrahám
 Kertész Gyula 411
 Keserü Bálint 104, 177—182
 Keszler Borbála 384, 386
 Kéthly Anna 315
 Keveházi Katalin 107, 178
 Kézai Simon 321, 323, 325, 328, 332, 335
 Kiáltosi Ádám 162
 Kieniewicz, S. 275
 Kildare, Fitzgerald Gerald 178
 Kilián-testvérek 316
 Kilián (könyvtáros) 163
 Kilián István 75, 84—85, 109—110

- Kircher, Joachim 313
 Kiriz Ferenc 73—74
 Kis Imre 43
 Kis István 162
 Kis János I. Pap Kis János
 Kisfaludy Károly 95
 Kiss Áron 297
 Kiss (István) János 162
 Kiss János 149, 151, 158, 161
 Kiss József 59, 86, 100, 261
 Kiss Lajos 211
 Kitaibel Pál 197
 Kittoe, Markham 303
 Klaniczay Tibor 66, 408
 Klauzál Gábor 305
 Klein Gáspár 256
 Klinda Mária 101—103
 Klotz, Alfred 229
 Klösz Jakab 136
 Knauz Nándor 351
 Kner-nyomda 173
 Kner Imre 32, 173—174
 Kner Izidor 32
 Knopf Lajos 37
 Koch, Joh. I. Coccejus Johannes
 Koczogh Ákos 171
 Kodály Zoltán 63, 167
 Kohári István 187
 Kókay György 206, 313—314, 356, 400—405
 Kollár, Ján 95, 98—99, 111, 249—251, 260
 Koller József 364
 Kollinovic 89
 Komáromi Csipkés György 37, 42, 72—75, 133,
 398—399
 Komáromi István 392
 Komáromi János 170
 Komáromi Pál 392—393
 Komáromi Sámuel 398
 Komáromy József 392
 Konec József 25—26
 Konec Antal 214
 Konec József 408—409
 Kondor Imre 168
 Konrad, Paul 344
 Kont Ignác 402
 Kopernikus, Mikolaj 182
 Kopitar, Jernej 98, 111
 Koppány 331
 Koppi Károly 162
 Korizmic László 305—307
 Kormos László 395, 398
 Korn, Philipp 98—100, 249
 Kornis Gáspár 104
 Koroknay-nyomda 213, 382
 Korvin 311
 Korvin Ottó 378
 Kosáry Domokos 355
 Kossuth Lajos 48, 63, 172, 316
 Kovách Aladár 166
 Kovachich Márton György 146, 150, 158,
 160—163
 Kovács Mihály 211
 Kovács Sándor Iván 408
 Kovács Zsuzsa 280
 Kovásznai Péter 24—25, 27, 42, 44
 Kozocsa Ildikó I. Beöthyne Kozocsa Ildikó
 Kozocsa Sándor 220
 Kozterus 189
 Köblös József 343, 351
 Köblös Zoltán 44
 Kóhegyi Mihály 107—108, 221—222, 314—315,
 372
 Köleséri Sámuel, id. 283
 Köleséri Sámuel, ifj. 283—287
 Körmöczy László 168, 171
 Kőrösi Csoma Sándor 299—305
 Kőrösi József 212
 Kőszegfalvi Ferenc 207—215
 Kőszeghi János 189
 Krajević, Nikola 191—192
 Krasicki, Ignacy 263
 Kraus, David H. 69
 Kreskay 80
 Kriebel, Johann 351
 Kristó Gyula 232, 319
 Króó László 221
 Kubinyi Ágoston 200, 237
 Kubinyi Ferenc 201
 Kulcsár Pál 85
 Kulcsár Péter 319
 Kultsár István 162
 Kun Béla 213
 Kun János 393
 Kurucz János 208, 210, 212, 214
 Kuzmány, Karol 95, 251
 Kvaczala János 395
 Ladányi Sándor 146, 392
 Ladislaus de Siri 277
 Laetus, G. 133
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 365.
 Lakatos Éva 209, 216—220
 Lám Sándor 167
 Landerer 161
 Landerer Lajos 316
 Landerer Mihály 48, 50

XIV

- Lang, Helmuth W. 313
 Lányi 305
 Laskai Csókás Péter 105
 Laskai János 46
 Laskai Osvát 324, 336
 László, I., Szent (magyar király) 206, 235, 278, 322
 László András 214
 László Béla 115
 László Gyula 364
 Lauer-féle műhely 240—242, 244—245
 Laurent-Vibert, R. 132
 Laurentius de Krumpach 350
 Le Calloc'H, Bernard 299—305
 Lefrance, P. 180
 Lehár Ferenc 62
 Lehel (Lél) 364
 Leicester 179
 Lelewel, Henrik 263
 Lelewel, Joachim 263—276
 Lelewel, Károly 263
 Lemberg, Hans 94
 Lemnius Levinus 182
 Lengyel András 370—383
 Lesigan, Karl 98
 Lesták Ambrus 58—59
 Lévai Fülöp 210, 213
 Lewanski, Richard C. 68
 Lhorente 312
 Libavius 182
 Lichtmann Tamás 220—221
 Lindsay, W. M. 226
 Lipót, I. (magyar király) 78, 292
 Lipót, II. (magyar király) 255—256
 Lipót Károly (osztrák főherceg) 282
 Lippay György 185—186, 280
 Lipsius, Justus 46
 Lipszky János 341
 Lissinsky 252
 Liszkay József 393
 Liszt Ferenc 63
 Lisztes László 411—412
 Livius, Titus 109, 196
 Locke, John 401
 London, Jack 312
 Longauer, Jean 312
 Lórántffy Zsuzsanna 22
 Lorkin, Thomas 178
 Lósy Imre 186, 188, 190—191
 Lotter, Melchior 272
 Lovik Károly 377
 Lovik Károly, ifj. 377—378, 381—382
 Lökös Zoltán 370
 Luisetto, Giovanni 277
 Lukács György 62
 Lukács László 185—189, 192
 Lukácsy András 83, 85
 Lukácsy Sándor 261
 Lukinich Imre 44, 64
 Lumley, John, Lord 178
 Lübeck, Johann Karl 253
 Lükő Gábor 168—169, 171—172
 Lyka Károly 315
 Maár Ferenc 311
 Machiavelli, Nicoló 182
 Madas Edit 116
 Madzsar József 328
 Magassy Antal 82, 86
 Magon, Leopold 261
 Magyar László 376, 378, 381
 Makkai László 104, 395, 397
 Maleczynska, K. 274
 Malý, J. 97
 Mályusz Elemér 319, 346, 349, 409
 Mánczikovich, Joannes 280
 Mandić, Mijo 221—222
 Mandl Lajos 106
 Mangold Lajos 344
 Mantskovit Bálint 134, 136
 Marczali Henrik 64, 193, 323
 Mária Terézia (magyar királynő) 394, 400—401
 Markovicz Mátyás 108
 Márkus Mihály 72, 395
 Marmontel, Jean François 301
 Marosi Sámuel 398
 Martinovicz Ignác 146, 148
 Martinus Bylica de Ilkusz 351
 Márton István 165
 Marthon István 85
 Marton József 402
 Mártonfalvi György 23, 138
 Marx, Karl 265
 Mata János 171, 173
 Matthew, Parker John 178
 Matthew, Richard 178
 Mátyás, I., (magyar király) 104, 200—205, 245, 349, 352—353, 364
 Mátyás Flórián 224, 321, 324, 326, 331
 Mauvissiere, Marquis de Castelnau 179
 Mayer, A. 135
 Mayerne, Theodor de 284
 Mechtár 110
 Medgyesi Pál 396
 Mednyánszky Alajos 256, 361
 Mednyánszky Dénes 201—202, 205

- Megyesi (Medgyesi) Pál 22—23, 46
 Melegh Dániel 85
 Melius Juhász Péter 399
 Mengs, Maria 16
 Mérei Gyula 207
 Mérey Lajos 162
 Mérey Sándor 149—150, 158—159, 165
 Mészáros Ede 231
 Mészáros Ignác 161
 Mészöly Miklós 220
 Meternich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar
 200
 Mezey László 235
 Mezősi Károly 50—53
 Michelangelo, Buonarroti 105, 360, 362
 Mickiewicz, Adam 264—265
 Mihály (vajda) 391
 Mihály Ernő 320
 Mikes Kelemen 204
 Miklosich, Franz 111
 Miklovicz Lajos Andor 212, 214
 Mikó 133
 Mikolai Hegedüs János 46
 Miksa, I. (magyar király) 292
 Miksa Emánuel (bajor választófejedelem) 289
 Mikszáth Kálmán 170
 Miller, Jakab Ferdinánd 237, 351, 368
 Milotai Nyilas István 398—400
 Milton, John 284, 400
 Mirbeau, Octave 312
 Miskolczi Csulyak István 182
 Misztótfalusi Kis Miklós I. Tótfalusi Kis Miklós
 Mitra, Rajendra a 300
 Mogyorósi Elek 39
 Mojzer Miklós 355
 Molnár C. Pál 173
 Molnár Ferenc 62
 Molnár János 306, 314—315, 357, 359
 Mommsen, Theodor 229
 Monath, Petrus Conrad 298
 Monok István 71—72, 103—104, 106, 108—109,
 177—178
 Monoki István 216
 Moorcroft, William 302
 Montaigne, Michel de 182
 Montasquieu, Charles-Louis 194, 198—199, 402
 Mónus Imre 307—312
 Mór (pécsi püspök) 322
 Móra Ferenc 213, 371—372, 378—383
 Morel, Frederic 134
 Móríc Miklós 173
 Móríc Zsigmond 171
 Morócz István 306—307
 Morrish, P. S. 127
 Mosley, James 103
 Mossóczi Zakariás 178, 182
 Murányi Lajos 287—294
 Muratori, Lodovico 402
 Mügel, Heinrich von 321
 Müller, David Heinrich 412
 Müller Frigyes 321
 Münz Rudolf 213
 Nádasi J. 186
 Nádas József 315
 Náduvvari P. 133
 Nagy Csaba 106
 Nagy Emilné 102
 Nagy Ferenc 76
 Nagy Géza 283
 Nagy Imre 211
 Nagy István 166
 Nagy Iván 75—86
 Nagy János I. Sárdi Nagy János
 Nagy Károly 53
 Nagy Pál I. Beregszászi Nagy Pál
 Nagy Zoltán 241
 Nagyar Benedek 23, 42
 Nagybányai István 392, 397, 399—400
 Nagykállói Fényes István 173
 Nagylucei Orbán 349
 Naményi Lajos 20, 22—23, 27, 133, 135—136
 Namur, J.P. 268
 Napóleon, I. (Bonaparte) 193, 359
 Natalis Comes 182
 Nátly Ferenc 85
 Nedeczky 160
 Nemere 59
 Nemes György 92
 Németh Andor 315
 Németh Attila 280
 Németh Katalin, S. 101, 220—221, 280
 Németh László 162—163, 169, 172
 Németh Mária 66
 Németh Mihály 212, 214
 Némethi Jakab 184, 191—192
 Némethi Mihály 396
 Nepos, Cornelius 205
 Newton, Isaac 284—285
 Nicolaus, Benedicti 243
 Nicolaus Jacobus de Luciferis 243
 Nits 309
 Njegos, P. P. 100, 111
 Northumberland, Henry Percy, Earl of 182
 Novák Lajos 85
 Nowodvorski, W. 275

XVI

Nyéki Vörös Mátyás 409
 Nyerges Judit 280
 Nyilas István I. Milotai Nyilas István

Oakeshott, Walter 181—182
 Obilić, Miloš 100
 Obradović, Dositej 111
 Ocsovszky (Otsowszki) Pál 150
 Odesealchi Artúr, báró 407
 Ojtozi Eszter 110—112
 Olesnicki, Zbigniew 109
 Orezy László 162
 Orlik, Emil 113
 Orlovsky Géza 280
 Ormos István 419
 O'Shaugnessy, William B. 304
 Ossoliński család 267
 Ostor (álnév) I. Ringler Bernát
 Ottovay Károly 374
 Owen, John 284
 Ötvös L. I. Szathmári Ötvös L.
 Ötvös Péter 71—72, 106
 Őz Pál 150

P. mester I. Anonymus
 Padányi Bíró Márton 393—394
 Paget, J. 306
 Pais Dezső 223—225
 Pajor Enikő 112—113
 Paku Imre 372
 Pál, II. (pápa) 349, 351
 Palacký, Frantisek 99
 Paleocapa 306
 Pálffy Ferdinánd 187
 Pálffy Móric 201
 Pálfi János I. Kanizsai Pálfi János
 Palingenius 182
 Palkovič, J. 98—99, 248
 Palković, Nevenka Bašić 221—222
 Palkovich Márton 186, 188, 191
 Palkovics, Georg 98
 Pállye István 161
 Palma Károly 364
 Pálóczy Horváth Ádám 76, 82, 86
 Pálvölgyi Endre 65
 Pannartz 8
 Panzer, G. W. 268
 Pap János I. Száldobosi Pap János
 Pap Kis János 160
 Pap Sándor I. Szathmári Pap Sándor
 Pápai 85
 Pápai István 405—407
 Pápai Páriz Ferenc 21, 137, 283, 298, 351—352

Pápai Páriz Imre 400
 Pápay István 22
 Papp Ivánné 409
 Papp Júlia 355—369
 Paracelsus, Aureolus Theophrastus 182
 Páriz Ferenc I. Pápai Páriz Ferenc
 Pásztor Imre 168
 Pásztor József (I. még Pollák-nyomda) 372,
 375—378, 381—382
 Pataky László 392
 Patay Mihály 173
 Pátkay Imre 59
 Patrizzi 182
 Pauer János Mihály 316
 Pauler Gyula 331
 Pauszaniasz 358
 Pavercsik Ilona 40
 Pavlović, T. 98
 Pázmány Péter 29, 183—186, 190, 200,
 281—282, 357, 396
 Pearson, John 283
 Péczeli József 356
 Peignot, G. 268, 270
 Peretsényi Nagy László 361
 Perkins, William 140, 394
 Perry Barton, Ralph 395
 Pertz, H. 233
 Pesty Frigyes 64
 Péter Katalin 103—104
 Péter László 370, 374, 376, 381—382
 Péter, Orseolo (magyar király) 320, 325—328
 Pethó Jakab 161
 Petik Ambrus 108
 Petki János 107
 Petőfi Sándor 48—60, 171, 261
 Petővári Ágnes 166—176
 Petrarca 182
 Petrik Géza 103, 399
 Petrovics Frigyes 64
 Petrőczy Miklós, II. 281
 Petrus Venerabilis 225
 Piccard, Gerhard 2. 4—5
 Piekarski, Kazimierz 272
 Pichon, Jean-Jacques 299
 Pico della Mirandola 182
 Pieters, Charles 127
 Pipiss, Laurentius 251
 Piringer Mihály 192—200
 Pirkheimer, Willibald 32, 112
 Piski József 188
 Pistorius Márk 30
 Plantin 137
 Platón 182

- Plautus, Titus Maccius 205
 Playford, J. 284
 Plinius, Gaius Caecilius Secundus 129, 205, 358
 Podhradezky 324
 Podmaniczky Géza 409—410
 Pogány György 277
 Pogány Lajosné 162
 Pógyor István 168
 Polgár Vilmos 287
 Pole, Reginald 178
 Pollák-nyomda (l. még Pásztor József) 382
 Polz, Anton Guido 97
 Polybiosz 205
 Pomponazzi 181
 Pomponius Mela 230
 Pontanus, Jacobus 32
 Poór János 192—200
 Popkov, B. S. 275
 Popović, Djuro 111
 Pope, Alexander 405
 Pór Antal 204
 Pór Tibor 372—374, 378, 381—382
 Porcsalmi András 39
 Pósházi J. 133
 Pósfalvi Tullok Mihály 82, 86
 Pot (Póth), István 96
 Potkowski, Edward 108—109
 Pray György 183, 197
 Prikkel Marián l. Réthei Prikkel Marián
 Primaudaye 182
 Prini Imre 187
 Prinsep, James 303—304
 Prokesch-Osten Antal 201—202, 205
 Prónay Gábor 160, 162
 Prónay László 160, 162
 Prónay Sándor 146, 161, 165
 Przybylski, Jacek 269
 Ptašnik, Jan 272
 Pukánszky Béla 94, 256—257
 Pukánszky Kádár Jolán 38
 Puruczki Béla 343
 Puskin, Alexandr 98
 Püski Sándor 166, 175

 Rab Gusztáv 378
 Rác Lajos 402
 Raczyński család 267
 Ráday Gedeon, id. 146, 297, 403
 Radéczy István 115
 Raffaello, di Giovanni Santi 360, 362
 Raiffperger, Stephanus 71—72
 Rainolds, John 178
 Rajk László 167

 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 201, 204
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 22, 200
 Rákóczy György, II. (erdélyi fejedelem) 23, 27,
 35—39, 41, 137
 Rakopulski, Joannes 115
 Rákosi Jenő 102
 Rakoviczki György 280
 Raleigh, Walter Sir 177—182
 Rall, G. 407
 Ramus, Petrus 23
 Ransanus, Petrus 319—337
 Ranstrand, Gunnar 230
 Rapaics Raymund 359
 Rassay Károly 382
 Rát Mátyás 162, 316, 355
 Rathes Endre 255
 Ravasz Ferenc 187
 Ravits Péter 162
 Rédey Ferenc 22
 Regino 233
 Regiomontanus, Joannes 350, 352—353
 Reider Károly 312
 Renius György 138
 Renouard, Ph. 134—135
 Resetks János 85
 Ress Imre 304
 Réthei Prikkel Marián 356
 Rettegi Zsigmond 162
 Reuchlin, Johann 182
 Reusner 182
 Révay Miklós 162, 357
 Révész Imre 297, 392, 394—395
 Révész Mária 239
 Rhédey Ferenc 35—36
 Ribáry Ferenc 312
 Richter Sipos Teréz 419
 Riczel Etelka 75—86
 Rimaszombati Mihály 399
 Rimay János 37
 Ringler Bernát 215
 Ritoók Zsigmondné 410
 Rive, J. J. 270
 Roder, Christian 352
 Rohonyi Zoltán 152
 Rosenstrauch-Königsberg, Edith 94, 255
 Rosinus, Johannes 71
 Rosnyai János 21, 132—142
 Róth Antal 214
 Róth Johanna l. Teleki Józsefné
 Rousseau, Jean-Jacques 401—402
 Rozsonday Marianne 18
 Röer, Hans Heinrich 305
 Rudolf, II. (magyar király) 282, 292

XVIII

- Ruehl, Fr. 227
 Runy Károly György 98—100, 247—250, 256—257, 260
 Ruszoly József 382—383
 Rühl, Franz 224, 229
- Šafárik, P. J. 98—99
 Salamon (magyar király) 120
 Salmasius 284
 Sámbar Mátyás 43
 Sámuel Aladár 294, 297
 Sándor, I., (orosz cár) 264
 Sándor Imre 149, 152
 Sándor István 355—369
 Sárdi Nagy János 26, 28
 Sarló Sándor 372—378, 381—382
 Sartorius, Nicolaus I. Krajevcić, N.
 Sashegyi Oszkár 72
 Sattler, Josef 113
 Savary, Claude 359
 Savoyai Jenő 285
 Scalon, Cesare 277
 Schaffrath Lipót, báró 161
 Schedius Lajos 88, 146—165, 255
 Scheiber Sándor 220, 412
 Scheuchzer, Johann Jacob 284
 Schiller, Johann Ch. 100, 301
 Schlosser, Julius von 412
 Schlözer, August Ludwig 197
 Schmitt, Annelise 112—113
 Schoefft Ágost 305
 Schomberg, Georg 351
 Schönherr Gyula 408—409
 Schönkopf, Katchen 113
 Schönwisner István 162, 363—364
 Schrand 162
 Schrauf Károly 71
 Schrettinger, M. 273
 Schwandtner, Johann Georg 223, 324, 326, 334
 Schwarz-nyomda 59
 Schwartner Márton 162—163, 197, 360
 Schwenke, Paul 14—15
 Schwob, Ute Monika 344
 Scipio Africanus 131
 Sculteti, A. 133
 Sebestyén Gábor 83, 85
 Sebestyén Gyula 245
 Sebestyén József 288
 Seel, Otto 227, 229
 Segesvári Lajos 45
 Seidler, Andrea 313—314
 Seidler, Wolfram 313—314
 Séllyei M. István 396
- Sélyei Balogh István 23, 396—397
 Serejski, M. S. 275
 Serfőző Sándor 408—410
 Severini János 298
 Severinus Márk 42—43
 Severyn Mathys 132
 Sheringham, Robert 284
 Shirley, J. W. 182
 Sidney, Philip 179
 Siebenyeher, Marcin 271
 Siebmacher, Hans 112
 Simai Ödön 357
 Simon István 370
 Simonyi Ernő 64
 Sin István József 208
 Sinai Miklós 297
 Sinclair, Upton 312
 Sipos 204
 Sipos Lajos 221
 Sixtus, V. (pápa) 362
 Skerlecz Antónia 78
 Skolka András 108
 Slawkowsky 249
 Sloane, Hans Sir 283—287
 Soen, Ramcomal 302, 304
 Soltész Zoltánné 2, 4—5, 11, 134, 237—240, 242—244, 341, 346—347, 349
 Somogyi Béla 383
 Sonnenfels, Joseph von 401
 Soós Márton 146
 Sorbait, Paulus de 71
 Sostarics Lajos 211
 Sörös Pongrác 320
 Sötér István 96
 Spáczay Hedvig 67
 Spatzay 74
 Spenser 179, 182
 Spontone, Ciro 182
 Stacy, Lewis R. 304
 Staphorst, Nicholas 284
 Staud Géza 110, 191
 Steiner, Gerhard 261
 Steinitz, Wolfgang 261
 Stephens, H. 306
 Stielly, Carl 258
 Stifter, Adalbert 259
 Stoll Béla 75—86, 386—391
 Strasser, Kurt 313
 Strathmann, E. 181
 Stratimirović, St. 98
 Stuart, Arabella 180
 Stummer 203
 Štur, Ludwig 98—100

- Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus 205
 Suhajda Jenő 214
 Suhogó (álnév) I. Dura Lajos
 Sutherland, James C. 304
 Süpek Ottó 96
 Sweynheym 8
 Sydenham, Thomas 284
 Sylvester János 71—72, 384—386
 Szabó András 82, 107
 Szabó Béla, Gy. 173
 Szabó Dávid I. Baróti Szabó Dávid
 Szabó Dezső 166—167, 172
 Szabó Endre 310
 Szabó Endre, ifj. 395
 Szabó Erzsébet 169
 Szabó Ferenc 207
 Szabó Flóris 206
 Szabó Géza 107, 391, 296, 398, 400
 Szabó György 106, 392—400
 Szabó Imre 155—176, 213
 Szabó István 277
 Szabó János I. Barla Szabó János
 Szabó József, S. 395
 Szabó Károly 30, 37, 40—44, 47, 183—192, 224,
 396—397, 408—409
 Szabó László I. Bártfai Szabó László
 Szabó Pál I. Ceglédi Szabó Pál
 Szabó T. Attila 86
 Szabó Zoltán 414
 Szabolcsi Hedvig 355, 357
 Szabolcsi Miklós 261
 Szádeczky Lajos 64
 Szakonyi József 165
 Szalárdi János 21—23, 27, 31, 41
 Szalay 203
 Szalay József 372
 Szalay László 372, 374
 Száldobosi Pap János 159, 162, 164
 Szangje, Punteog 302
 Szapolyai János (magyar király) 105
 Szászky János I. Tomka Szászky János
 Szathmári Ötvös L. 133
 Szathmári Pap Sándor 135
 Szathmáry Lajos 168, 172, 211
 Szathmáry Mózes 403
 Szatmárnémeti Mihály 396—397, 399
 Szauder József 84, 86, 403
 Széchényi Ferenc 63, 192, 195, 198—200, 237
 Széchényi István 62, 170, 253, 258—259,
 306—307, 395
 Széchényi Pál 291
 Székács József 97
 Székési Mihály 26
 Szekfű Gyula 327
 Székhelyi Miklós 188
 Szele György 172
 Szelestei N. László 101, 106, 115—125, 280,
 294—299, 384—386
 Széll Farkas 73—74
 Szemes Imre 280
 Szemző Piroska, D. 355
 Szenci Kertész Ábrahám 20—47, 130—142
 Szenczi Molnár Albert 133, 173, 399
 Szentersébeti György 39
 Szentgyörgyi István 221—222
 Szentiványi Terézia 77—78, 85
 Szentmihályi János 220
 Szentpétery Imre 115, 223, 320, 325
 Szentyel Mihály I. Vere-segyházi Szentyel Mihály
 Szerémi György 105
 Szidon József 210
 Szigeti Jenő 400
 Szij Rezső 175
 Sziklay László 95—96
 Szilágyi Dániel 202
 Szilágyi Ferenc 300—301
 Szilágyi Loránd 224
 Szilágyi Márton 403—404
 Szilágyi Sándor 25, 36, 38—39, 64
 Szilassy Cäsar 372—375
 Szimonidesz Lajos 72—73
 Szimi Károly 86
 Szinyei Gerzson 392, 399
 Szinyei József 64, 76, 86, 216, 356, 396—397,
 400
 Szirti Francisca 77
 Szlabey Györgyi 419
 Szluha Imre 48, 50
 Szoboszlai Miklós 44—46
 Szokratesz 173
 Szomoró Béla 210
 Szögi Ferenc 250
 Szögvényi Zsigmond 76
 Szöllösy István 168, 172
 Szőnyi György 392
 Szőnyi György Endre 177—182
 Szörényi László 280
 Sztripszky Hiádor 33—34, 37, 40, 183—184, 397,
 399
 Szubuly György 316
 Szuhay Benedek 392
 Szulejmán, I. (szultán) 63
 Szűrő (álnév) I. Bibó Lajos, ifj.
 Szüry Dénes 101—103
 Tabacsák Győző 214
 Tacitus, Publius Cornelius 205
 Taghur, Herambanath 302

- Takács Béla 131, 138
 Takács Ferenc 209
 Tapolesani 75
 Tarnai Andor 104
 Tarnóc Márton 46
 Tassi Mihály 188, 190
 Tasso, Torquato 301
 Tatai Csirke Ferenc 399
 Tekelija 111
 Telegdi János 190
 Telegdi Miklós 29, 31
 Teleki Domokos 87
 Teleki Domokos, ifj. 147—149, 152—153, 155
 Teleki Ferenc 150
 Teleki István 298
 Teleki József 297, 303, 355
 Teleki Józsefné Róth Johanna 160
 Teleki László, ifj. 64
 Teleki Mihály 24, 86, 93
 Teleki Pál 301
 Teleki Sámuel 87, 147, 150, 162
 Telkibányai István 398
 Tellmann György 62
 Temesvári Pelbárt 182
 Terescsényi György 374
 Tessedik Sámuel 108, 162
 Tevan-nyomda 108
 Thajsz András 301
 Thales 173
 Thaly Kálmán 86
 Theiner, Augustin 324
 Theophrasztosz 205
 Thim József 64
 Thomas, Keith 180
 Thuróczy János 182, 319, 324, 333—336,
 408
 Thury Etele 392
 Thurzó Erzsébet 188—189
 Tihanyi István 394, 398
 Tihanyi Tamás 161
 Timár Árpád 359
 Tintoretto, Jacopo Robusti 366
 Tisza István 62
 Tiziano, Vecellio 366
 Tobien, Wilhelm 113—114
 Toldi András 344
 Toldy Ferenc 146, 203, 323
 Tolnay Sándor 161
 Tolvay István 85
 Tomka Szászky János 297—298
 Tonelli Sándor 371
 Tontsch, Hermann 344
 Torkos Jakab 392—400
 Torrens, Henry W. 305
 Tótfalusi Kis Miklós 20—21, 26, 28, 30, 35, 37,
 41, 43, 103—104, 128, 132—134, 137,
 140—142, 175, 298
 Tóth András 200
 Tóth Béla 395—398
 Tóth Endre 393—394, 399
 Tóth Ervin 173
 Tóth Ferenc 394
 Tóth István 283
 Tóth István György 106
 Tóth László 171
 Tóth Pál 361
 Tóth Zoltán 319—337
 Töltési István 130—133, 136, 140—142
 Tönneman 74
 Török Imre 214
 Trebeck 302
 Treichel, I. 273
 Trithemius 182
 Trócsányi Berta 395—396, 398
 Trogus, Pompeius 224, 227, 229, 230
 Tsétsi János, ifj. 297
 Tullok Mihály I. Pósfalvi Tullok Mihály
 Túróczi Ferenc 73
 Túróczi-Trostler József 32—34
 Türr István 306
 Tyl, Jos. K. 97
 Udvarhelyi György 42—45
 Udvarhelyi Mihály 25—26, 133, 137
 Udvarhelyi Péter 42, 44—47
 Újlaki Sámuel 398
 Ünrest, Jakob 324, 336
 Úr György 372
 Uray Piroska 280
 Urbani, Domenico 4—5
 Usher, James 284
 Uzoni Balázs 44—46
 Váci András 45—46
 Vajay Szabolcs 319
 Vajda György Mihály 261
 Vajda Péter 218
 Valentinelli 328
 Vályi András 161
 Vámbéry Ármin 202
 Vámbéry Rusztem 62
 Van Dyck, Christoph 127—128
 Van Swieten, Gerhard 401
 Váradi Belényesi Ferenc 397—398
 Várdai Ferenc 239
 Varga 165
 Varga Imre 106—107
 Varga János 261

- Varga Lajos 280
 Varjas Béla 9, 237—239, 340—341, 346
 Varjú Elemér 322, 408—409
 Várnai Zseni 312
 Vasadi György 162
 Vásárhelyi Pál 305
 Vasari, Giorgio 360
 Vazul, Nagy, Szent 1—19, 341, 346—347, 353
 Vay Miklós 163
 Vécsey Eleonóra 78
 Vedres 305
 Végh Ferenc 315—317
 Velich Sándorné 220—221
 Vér György 378, 380—381
 Veredy Katalin l. Balázsné Veredy Katalin
 Veres Péter 166
 Veresegyházi Szentyel Mihály 26, 133, 137
 Veresmarti Mihály 28—29
 Veress Endre 24, 105
 Veress Márton 85
 Vermes Ernő 372—377
 Veronese, Paolo 366
 Vértés O. András 402—403
 Vértesy Miklós 200
 Veszprémy László 277—278, 319—337
 Vetési Albert 342
 Vervliet, H. D. L. 103
 Vetulani, Adam 108
 Vidats 307
 Vig László l. Boldogréti Vig László
 Vigh Jenő 373, 375
 Vigne, G. T. 304
 Vincze 310
 Virág Benedek 162
 Vitéz János 9, 109, 244—245, 343, 346—353
 Vízér Ádám János 151, 161—162
 Vogl, Johann Nepomuk 98, 250—251
 Vollenhofer, Josef 161
 Voltaire, François Marie Arouet 402
 Vörös István 172
 Vörös Mátyás l. Nyéki Vörös Mátyás
 Vörösmarty Mihály 218, 251
 Vöröss István 211

 Waesberghe-műhely 132, 135
 Walasinszky Alajos 311
 Waldstein 197
 Wallaszky, Paulus 237
 Wallich, Nathanie 299—300
 Walter, Bernhard 353
 Walther, Karl Klaus 136
 Warner, Walter 179
 Weber Arthur 400
 Weingand-kiadó 150, 159, 162, 163—165

 Weingand János Mihály 316
 Weiss, Karl Theodor 2
 Weiss Miksa 414, 416
 Weiszfeiller Mór 208
 Werbóczy István 112, 197
 Wesselényi Miklós 187—188, 316
 Weszprémi István 297
 Widmann, Hans 134
 Więckowska, Helene 271, 275
 Wigand Ottó 316
 Wilkins, Charles, Sir 299
 Willems, Alphonse 126—127, 129, 132
 Williams, Neville 179
 Wilson, H. H. 302
 Wimmer Fülöp 374—375
 Winckelman, Johann Joachim 358
 Winckler, Johann 313
 Windisch Éva, V. 61—70
 Wolfher 331
 Wolfner, Wilhelm 97
 Wuttke, H. 230
 Wytrzens, Günther 110—112

 Xenophon 10, 301

 Yates, Frances A. 179—181

 Zádor Anna 355, 359
 Zagargibassi Osman (janicsárága) 294
 Zaghargi (pasa) 291
 Zágoni Jenő 300
 Załuski család 267
 Załuski, Andrzej Stanisław 267
 Załuski, Joannes 115
 Załuski, Józef Andrzej 267, 269
 Żbikowska-Migoń, Anna 263—276
 Zelenková, Eva 280
 Zemplényi 86
 Zenarolla, Giovanni Paolo 288—289
 Zenker, Ernst Viktor 313
 Zeyk Dániel 87, 93
 Zichy Antal 253
 Zichy István 290, 294
 Zilahi (Zilai) Sámuel 89
 Zilahy Károly 59
 Zilahy Lajos 62
 Zinner, Ernst 352
 Zola, Émile 312
 Zorbosia (bég) 290
 Zoványi Jenő 45, 392—393, 395—398
 Zrínyi 62
 Zrínyi Dorica 105
 Zrínyi Miklós 106, 408
 Zsámboky János 177
 Zsigmond (magyar király) 195

Hess nyomtatványainak papírja és kötése

A budai ősnymoda két kiadványa — a *Chronica Hungarorum* és a *Basilius Magnus* — papírjának Fitz József külön fejezetet szentelt Hess-ről írt alapvető monográfiájában.¹ Úgy találta, hogy „A *Chronica* minden példányában mindig ugyanaz a két vízjel váltakozik. Az első, a csillagon függő mérleg, főleg az első három quinternióban átszik, a másik, mely nyolcason függ, a többi négy quinternióban.”² E két vízjel reprodukcióját is közzétette.³

Előre kell bocsátani, hogy a papírívek vizsgálata a nyomtatványokban technikai-ig meglehetősen nehéz feladat. A vízjel, mint köztudott, a papírpép merítéséhez asznált drótszita lenyomata, ahol is a papír valamivel vékonyabb, mint az ív többi részén. A szita vízszintes, sűrű bordázatát a ritkább, függőleges merevítők erősítik. A fekvő téglalap alakú papírív egyik felének közepén helyezkedik el általában a rendszerint figurális ábra, a szorosabb értelemben vett vízjel. Mindez leginkább a papírt világosság felé tartva ismerhető fel. Csak a fólió alakú nyomtatványokban látható a papír minőségét, ill. eredetét jelölni kívánó vízjel teljes épségben. Az ennél kisebb formátumú kiadványokban a hajtogatás és a vágás következtében, annak csak egy-egy része vizsgálható vagy benne a fűzésben, vagy csonkán a lapszálon. A *Chronica* — kisfólió alakja miatt — szerencsére teljes vízjeleket tartalmaz egy-egy lap közepén, de a negyedréti formátumú *Basilius*nál már nagy nehézséget jelent az a körülmény, hogy a vízjel közepe a fűzésbe került. A további problémát maga a nyomtatás okozza, mert az általában erőteljesen fedi a vízjelet, így vonalvezetésének pontos felismerését az esetek jelentős részében meglehetősen bizonytalanná teszi.

Mindez részben magyarázza Fitz megállapításainak túlságosan általános jellegét, másrészt érthetővé teszi, hogy az egészen pontos megkülönböztetés szabad szemmel alig megvalósítható. Speciális fényképezésre (sugárral vagy sugárzó anyaggal) nem volt lehetőség. A fentiekben körvonalazott korlátozások ellenére a Hess-féle kiadványok papírjában látható vízjelek kapcsán az alábbi megállapításokra lehetett jutni.

¹ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymodász*. Bp. 1932. 83–92. — Összefoglalóan megismételve: Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I.* Bp. 1959. 105–108.

² FITZ, *Hess* 84.

³ FITZ, *Hess* 85. — Itt jegyezhető meg, hogy a vízjeleknek Fitz által közreadott reprodukciója sem méretében, sem alakjában nem egyezik meg az eredeti papírban találhatóakkal: FITZ, *A magyar* 107.

A *Chronicában* pontosan a Fitz által megjelölt két fővízjeltípus található: az egyik a mérleg csillagon és nyolcason, a másikon csak nyolcason csüng. További jó megkülönböztetést nyújt e két csoport között a serpenyő alja, amely a csillagosnál vízszintes, míg a csillag nélküliben félkör alakú.⁴ Mindkét fenti típuson belül még két-két altípus is felismerhető. A leglényegesebb eltérés ezeknél a csillagos vízjelűek esetében éppen a hatágú csillag méretében található: az egyik valamivel nagyobb (1. ábra),⁵ mint a másik (2. ábra). A csillag nélküli csoportnál a vízjel összmagassága az egyiknél 72 mm (3. ábra), míg a másikon csak 63 mm (4. ábra). E két-két változat egymáshoz igen közel áll, ugyanakkor mégsem azonos. A csillagos és a csillag nélküli vízjelt viselő papírok a *Chronicán* belül világosan elkülönülnek, míg a két-két alcsoport ezen belül szeszélyes eloszlásban helyezkedik el.

A fenti két vízjelpár magyarázatát a papír előállításának technológiája nyújtja.^{5a} A papírpépet ugyanis a vizeskádból — a gazdaságos munkafolyamat végett — egymással párhuzamosan két szitával merítették. Ezek dróthálózatát, amely a vízjelet létrehozta, igyekeztek minél hasonlóbbá tenni, hogy az együtt elkészített papír jelölése minél közelebb álljon egymáshoz. Ennek tudható be, hogy egyrészt a figurális vízjel két oldalán található merevítők távolsága egy-egy csoporton belül lényegében azonos, másrészt pedig viszonylag csak kisebb eltérések érzékelhetők a vízjel alakja között az alcsoportok között.⁶

A *Basiliusban* — az eddigiektől eltérően — a körbe zárt mérleg és a csillag nélküli nyolcas felett még egy Y alakú forma is látható (5. ábra). Egyedül ez az egyetlen vízjel ismerhető csak fel ebben a kis Hess-féle nyomtatványban.⁷

A vízjelek alapján Fitz erőfeszítéseket tett a papírok eredetének felderítésére. Az ő idejében e feladatnak elvégzéséhez gyakorlatilag mindössze Briquet úttörő jelentőségű összeállítása állt rendelkezésre.⁸ A Briquet által rajzban közölt vízjelek közül a *Chronica* csillagosát a 2450. számúval azonosította, a csillag nélkülit a 2472.-vel, míg a *Basilius*-ét a 2488. számúval, ill. ezek változatának tekintette.⁹ A papírtörténeti kutatások Briquet óta azonban jelentősen előrehaladtak. Az ez irányú publikációk közül kiemelkedik Gerhard Piccard összeállítása, amelyből eddig mintegy másfél tucat kötet látott már napvilágot. Szerencsés módon a mérleg már ezek között található.¹⁰ Segítségével immár sokkal biztonságosabban lehetett

⁴ FITZ (FITZ, Hess 84.) csillagról és nyolcasról, míg Soltész Zoltánné csillagról vagy nyolcasról írt (BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról*. Bp. 1978. 116. *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. XIII.), jöllehet a nyolcas minden esetben látható.

⁵ Itt hívható fel a figyelem ennek a nagyobb csillagot viselő vízjelnek jellegzetes deformálódására, amely a *Chronica* példányaiban több helyen is jól megfigyelhető. Az a függőleges merevítő drót, amelyre a mérleges jelet felerősítették, a mérleget övező kör alatt kb. 3 cm-rel néhány mm-rel elgörbült az egyenestől, hogy eredeti irányát további mintegy 3 cm után ismét visszanyerje.

^{5a} WEISS, Karl Theodor: *Handbuch der Wasserzeichenkunde*. Leipzig 1962. 105.

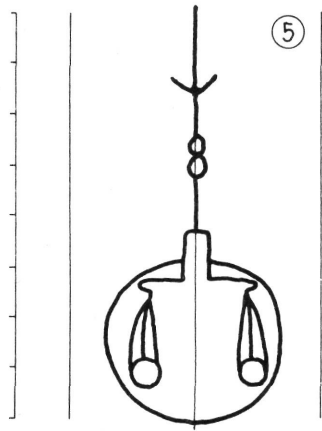
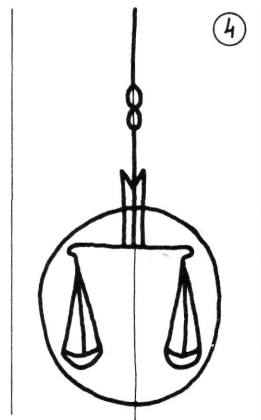
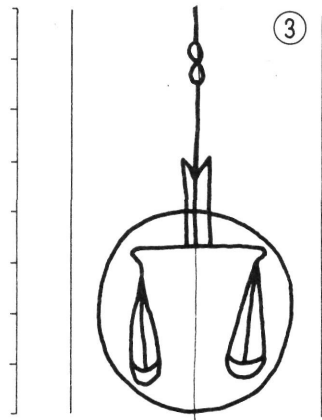
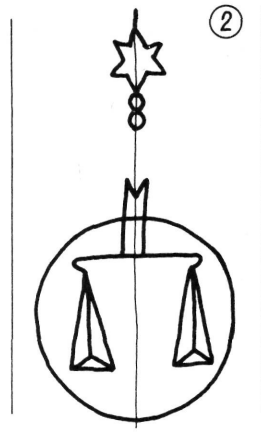
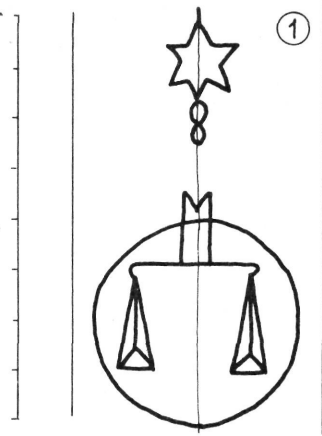
⁶ FITZ (FITZ, Hess 86.) a csillagos és a csillag nélküli csoportot egyetlen vízjelpárnak tekintette.

⁷ A Fitz által közölt (FITZ, Hess 85.), két egymástól eltérő vízjel a bécsi, ill. az eichstätti példányban nem található. Az általa vizsgált salzburgi példány viszont a második világháború következtében eltűnt.

⁸ BRIQUET, [Charles] [Moïse]: *Les filigranes*. I. Genève 1907.

⁹ FITZ, Hess, 86. 90. Megismételve Soltész Zoltánné: *Basilius* i. m., 116.

¹⁰ PICCARD, Gerhard: *Wasserzeichen Waage*. Stuttgart 1978.

1 - 5. ábra

megkísérelni a budai ósnyomtatványok papírjában található vízjelek felkutatását. A *Chronica* csillagos vízjelpárja megnyugtatóan azonosítható volt a Piccard által is összetartozó szitapárnak minősített két tétellel.¹¹ A vízjel minden apró részlete, a függőleges merevítődrótok távolsága (53—54 mm) pontosan azonos a Piccard által közölt rajzzal, ill. az ő leírásával. Ennek a papírnak felhasználását Piccard Dél-Németországból az 1471/1472 évekből ismeri. Nem okozott nehézséget a *Basilius*-ban szereplő és az említett Y alak révén igen jellegzetes vízjel azonosítása sem, amelyben a függőleges merevítődrótok távolsága 69 mm.¹² Ezt a papírt Velencében 1473-ban használták. Ezzel szemben nem sikerült Piccard összeállításában megtalálni, ill. elfogadható módon azonosítani a *Chronica* csillag nélküli vízjelpárját, ahol is a merevítők közötti távolság kb. 50 mm.¹³ Bár e papírok ismert felhasználási idejét mindössze egy-két év választja csak el egymástól, mintha ez a körülmény is tovább erősítené azt a korábban többektől és számos érveléssel alátámasztott megállapítást, hogy a *Basilius* később készült, mint a *Chronica*. Ismeretes ugyanis, hogy a korábbi századokban a papírovek felhasználási ideje általában rendkívül rövid volt.¹⁴

A Hess által használt papírok eredete kapcsán Fitz megállapította, hogy az ilyen jellegű vízjeleket tartalmazó papírokat — mind a hazai kódexek általa elvégzett vizsgálata, mind Briquet tanúsága szerint — a 15. század második felében Magyarországon széles körben használták. Ezért úgy vélte, hogy azokat — az ökörféjves vízjelűekkel egyetemben — Magyarországon állították elő.¹⁵ Ezt a feltevést Bogdán István — meggyőző módon — határozottan cáfolta.¹⁶ Soltész Zoltánné ezek után arra gondolt, hogy a papírok Dél-Németországból kerültek Budára.¹⁷ Való igaz, hogy ilyen mérleg vízjelű papírokat igen elterjedten használtak a német nyelvterület déli részén, ahol a fogyasztás éppen az időben messze meghaladta a termelést. E tájak levéltárainak állománya világviszonylatban is a legjobban feldolgozottak közé tartoznak a vízjelkutatás szempontjából. Mindennek tudható be, hogy ilyen jellegű papírokat nagy számban elsősorban Dél-Németországból rögzített a szakirodalom.

Azonban mind a csillagos, mind a csillag nélkül nyolcason függő körbe zárt mérleg vízjelű papírokat nem Németországban készítették, hanem Itáliában. Már Domenico Urbani beszámolt arról, hogy az ilyen jellegű papírok túlnyomó részének előállításának helye az akkori velencei köztársaság területén volt. Különösen a város közvetlen közelében — Padova és Treviso vidékén — merítették ezeket.¹⁸ Ugyanezt az álláspontot osztotta Briquet is,¹⁹ akárcsak Piccard.²⁰ A délnémet nyelvterület

¹¹ PICCARD, *i.m.* VI. 439. = 1. ábra és VI. 424. = 2. ábra

¹² PICCARD *i.m.*, V. 551. = 5. ábra.

¹³ 3-4. ábra.

¹⁴ MKsz 1968. 344.

¹⁵ FITZ, *Hess* 91.

¹⁶ BOGDÁN István: *A magyarországi papíripar története*. Bp. 1963. 31, 410.

¹⁷ *Chronica i.m.*, XIII. — *Basilius i.m.*, 116.

¹⁸ URBANI, Domenico: *Segni di cartiere antiche*. Venezia 1870. 7.

¹⁹ BRIQUET *i.m.*, 178.

²⁰ PICCARD *i.m.*, 11.

papírszükségletének jelentős részét éppen ezek a Velence környéki malmok elégitették ki exportjuk révén. Ugyanígy juthattak el Magyarországra is a körbe zárt mérlegű vízjeles papírok, amellet, hogy a velencei ősnymtatványok nem kis része is ugyanilyen alapanyagra készült.²¹

Fitz úgy vélte,²² hogy a *Chronica* és a *Basilius* papírja ugyanabból a malomból származik. Soltészné előbb óvatosabban fogalmazott, amikor hasonló vízjelű, tehát feltehetően azonos papírmalomból származó papírról számolt be.²³ Később azután maga is azt írta a *Basilius*ról, hogy papírosa ugyanabból a papírmalomból való, mint a *Chronica Hungarorumé*.²⁴ Erre azonban semmi bizonyíték sincs. Egyedül az bizonyos, hogy a *Chronica* valamennyi csillagos vízjelű papírja ugyanabban a malomban készült, és hogy ugyanez érvényes a csillag nélküliekre is. De az, hogy a két malom azonos lett volna, azt semmi sem tanúsítja. Függetlennek tűnik a fentiektől a *Basilius* papírját előállító műhely.

Piccard monumentális összeállítása nem kevesebb, mint 671 csillagos és 585 csillag nélküli itáliai vízjel rajzát közli, amelyben a körbe zárt mérleg nyolcason csüng, és pedig zömmel dél-németországi felhasználás alapján.²⁵ Ráadásul még ez a hatalmas gyűjtés sem közelíti meg a teljesezt, hiszen a budai nyomda által használt és megkülönböztethetőnek bizonyult ötféle papírból csak három volt azonosítható. Ugyanakkor az is tudott, hogy egyedül a Velencétől északra fekvő Treviso vidékén negyven papírmalom működött szinte egyidejűleg.²⁶ Mindebből kiviláglik, hogy az ilyen papírt a 15. század második felében — a mai ismeretek alapján — gyakorlatilag lehetetlen pontosan egy adott malomhoz kötni. Óvatosan szükséges tehát ezzel kapcsolatban fogalmazni. Legfeljebb csak annyit lehet ma mondani, hogy Hess nagy valószínűséggel a Velence vidékén működött malmokban előállított papírra dolgozott.

A *Basilius*ban található vízjelek elhelyezkedéséből Fitz a következő következtetést vonta le: „Míg az első quinternio két teljes külön-külön összehajtott s egymásba tett ívből áll, belső levelei pedig csak egy félívhez tartoztak, addig a második quinterniót csupán öt együttesen összehajtott félívből állították össze. Mind a három példány összetétele egyforma, amint a vízjegyek fekvéséből nyilvánvaló.”²⁷ Soltészné megismételte Fitz vázlatát a salzburgi példányról, amihez hozzáfűzte az ugyanezzel a módszerrel készített saját rekonstrukcióját a bécsi példányról, a fenti idézettel lényegében azonos megjegyzéssel.²⁸

²¹ URBANI *i.m.*, 19. BRIQUET *i.m.*, I. 178. Jellemző a papírtörténet feltárásában elért mérföldes léptekkel történt előrehaladásra az utolsó száz évben, hogy amíg Urbani mindössze 44 (URBANI *i.m.*, 19–23, tab. I III.), addig Briquet már 245 (BRIQUET *i.m.*, 2364–2608. sz.), végül Piccard pedig nem kevesebb, mint 1830 (PICCARD *i.m.*, passim) különböző mérleges vízjel ábráját adta közre.

²² FITZ, *Hess* 87.

²³ *Chronica i.m.*, XIII.

²⁴ BASILIUS *i.m.*, 116.

²⁵ PICCARD *i.m.*, 26–29, ill. 30–34. és 155–201., ill. 204–263.

²⁶ EINEDER, Georg: *The ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian empire and their watermarks*. Hilversum 1960. 173.

²⁷ FITZ, *Hess* 134. A salzburgi példány ív- és vízjel-elosztásának vázlata a 133. lapon.

²⁸ *Basilius, i.m.*, 117–118.

Mindkettőjük következtetésére feltehetően abból kiindulva lehetett jutni, hogy az első füzet első-második, valamint harmadik-negyedik levélpárjában a bécsi, ill. a salzburgi példányban összesen csak egy-egy vízjel található. Ennek a körülménynek az eichstätti példány sem mond ellene, amelyben az első füzet második és negyedik, továbbá a második füzet második és ötödik levélpárjában áll vízjel.²⁹ Pontosan ugyanez a helyzet azonban mindhárom példányban a második füzet második és harmadik, valamint a negyedik és ötödik levélpárjában is: ezekben is csak egy-egy vízjel található. Nincs tehát akadálya ezek esetében is az együttnyomatás feltételezésének.

Az a körülmény, hogy a bécsi példányban a kiadvány nyomtatásában egymást követő ötödik és hatodik — vagyis az első füzet utolsó és a második füzet első — levélpárjában vízjel áll, még nem teszi lehetetlenné azt a feltevést, hogy azokat is együtt nyomtathatták, hiszen a két különböző füzetbe történő beosztás végett az ilyen ívet ehhez természetesen szét kellett vágni. A két résznek más és más füzetbe történő beillesztése során azután nyilván felborult a papírivek korábbi összefüggési rendje. Úgy tűnik tehát, hogy a fentiekben idézett gondolatsort akár végig is lehetne vinni az egész nyomtatványon: a kiadvány egymást követő levélpárjait elvben együtt nyomtathatták, összesen öt ívre. Ugyanakkor azonban a három példány még nem tűnik elegendőnek ahhoz, hogy ne lehessen a fenti vízjeleosztást akár merő véletlennek is tekinteni. Végül, de nem utoljára — az összes eddigiekkel szemben — az a feltételezés tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a *Basiliust* teljes egészében már előre félívekre vágott papírra állították elő, hiszen a laponként történő nyomtatás így lényegesen kényelmesebben volt elvégezhető.

A *Chronicából* ma is kilenc, majdnem teljes példány ismeretes.³⁰ Az összesen 35 ívből álló kiadványban érdemes a vízjelek megoszlását a két főcsoport között — vagyis csillagos és csillag nélküli — alaposabban is szemügyre venni.³¹ Valamennyi példányban egységesen ugyanaz a vízjeltípus található a következő ívekben, vagyis — fólióméretől lévén szó — levélpárokban: a csillagos papír a 2—13. ($a_{2+11} - c_{2+9}$), a 15. (c_{4+7}), valamint a 22. és 23. (e_{1+10} és e_{2+9}), míg a csillag nélküli a 17—21. ($d_{1+10} - d_{5+6}$), a 25—35. ($e_{4+7} - g_{4+5}$), valamint az 1.-ben (a_{1+12}). Mindössze három helyen lelhető fel a különböző példányokban ugyanabban a levélpárban hol az egyik, hol a másik vízjel: 14. (c_{3+8}), 16. (c_{5+6}) és a 24. (e_{3+8}) levélpárban. A kilenc megvizsgált példány közül a 14. levélpárban a csillag nélküli hat, a 16.-ban három, míg a 24.-ben pedig négy esetben látható.

A fentiekből kiviláglik, hogy a vízjel két főcsoportjának megoszlása a *Chronicán* belül meglehetősen összetett. Fitz azonban másképpen látta ezt. Szerinte: „a vízjegyek fekvéséből kiszámítható, hogy [Hess a *Chronicából*] 400-nál több példányt jelentetett meg. Minden ív nyomtatásával ugyanis elfogyasztott egy rizsmát,

²⁹ Az első füzet ötödik, legbelső levélpárja Eichstättben hiányzik.

³⁰ MKsz 1988.

³¹ Így mind a két budapesti, a bécsi, a prágai, a krakkói, a leningrádi, a lipcsei, a párizsi és a római, tehát valamennyi példány vízjelbeosztását lehetett kiértékelni. Fitz (Fitz. *Hess* 180-181.) a két budapesti kötetten kívül csupán a rómain vizsgálta. Megállapításai azonban számos ponton eltérnek e jelenlegi cikk megállapításaitól.

minden új ívvel áttért egy másik rizsmára, amelyben a vízjegy másik változata látható. Miután 13 ívben a vízjegyek az általam látott példányokban szabályosan változnak, nyilvánvaló, hogy egy-egy ívet megközelítőleg annyi példányban kellett nyomtatni, ahány hibátlan ívet a rizsma tartalmaz. Briquet szerint egy-egy rizsmában rendszerint 500 ív volt, de bizonyos százalékot, mint hibásat, ki kellett belőle selejtezni. Számításunk szerint 450 példány ára már megközelítette a kiadásra költött összeget, 470 példányé pedig valamicskével már túl is haladta azt.³² Korábban — a *Chronica* megjelentetése költségvetésének rekonstrukciója során — legvalószínűbbnek a 400 példányban történt megjelentetést tartotta.³³ Sajnos a fentiekből kiviláglik, hogy Fitz példányszám-megállapítási kísérletének kiindulópontja, vagyis a vízjelek levélpáronkénti szabályos váltakozása, nem bizonyult szilárd alapnak.

A nyomtatványok példányszámát valóban meg lehet kísérlni meghatározni a papír vízjelének eltérései alapján.³⁴ Ennél abból indulnak ki, hogy ha a (több forrásból beszerzett) papír vízjele ütemesen váltakozik, akkor ott egy-egy rizsma (esetleg bála) elfogyasztását feltételezik. Abban az időben az írópapírt nemzetközileg egységes módon csomagolták: egy bála = tíz rizsma = 4800 ív, vagy pedig egy rizsma = 480 ív. A *Chronica* példányainak összesített vízjelmegoszlása mutat ugyan bizonyos változást a kétféle vízjelsoport (csillagos és csillag nélküli) között, de ezek igen egyenetlenek. A 14. ívben (c_{3+8}) a korábbi csillagos után a példányok 2/3-ában³⁵ átmenetileg feltűnik a csillag nélküli, hogy a következő ívben (c_{4+7}) újra egyeduralmódóvá válják a csillagos, de még a 16. ív (c_{5+6}) 2/3-ában is. A 22-23. ív (e_{1+10} és e_{2+9}), valamint a 24. ív 5/9-e csillagos vízjelet mutat, az előtte és utána álló ívek csillag nélküli papírjától eltérőleg. A 17—21. ívek, vagyis a teljes „d” füzet csillag nélküli, továbbá előtte a 16. ív (c_{5+6}) 4/9-e. Előtte és utána csillagos ívek találhatók. A kép tehát teljességgel kusza: 2/3, egy és 2/3, kettő és 5/9, valamint öt és 1/3 levélpáronként változik a két vízjel. Nem mutat semmiféle egyenletes ritmust, amiből a példányszámra megnyugtatóan következtetni lehetne.

Másképpen fest azonban a helyzet, ha az ember a kiadvány vízjel összetételét „madártávlatból” vizsgálja. A kötet első fele (az „a” — „c” füzetek), amint ezt már Fitz megállapította,³⁶ lényegében csillagos, míg a második fele (a „d” — „g” füzetek) csillag nélküli papírra készült. Összegezve a két vízjelsoporthoz tartozó íveket, kiderül, hogy ezek majdnem pontosan azonos mennyiségűek: 17 és fél ív csillagos és 18 és fél ív nem csillagos.³⁷ Miután a teljes papírmennyiséget Itáliából szállíthatták, jogos a feltételezés, hogy ezt a nagy mennyiségű papírt eredeti csomagolásban vásárolták a budai nyomda számára. Ez pedig egy-egy egymástól eltérő vízjelű, egyenként 4800 ívet tartalmazó bála lehetett. Úgy tűnik, hogy előbb a csillagos

³² FITZ, *A magyar* I. 119.

³³ FITZ, *Hess* 121, 181.

³⁴ MKsz 1968. 343—350.

³⁵ Vagyis a megvizsgált kilenc példány közül hatban.

³⁶ FITZ, *Hess* 84.

³⁷ A 36. ív abból adódik, hogy az első levélpárt kétszer — feltehetően két különböző vízjelű papírra — nyomtatták (MKsz 1988.).

vízjelű bálát vették munkába, majd később (a 14.—24. ívek között) már hozzányúltak a csillag nélkülihez is, hogy a végén mindent ebből a második bálából származó papírra nyomjanak.

Ebben az esetben tehát 4800-4800 ív 17.5, ill. 18.5 ívnyi nyomtatvány előállításához volt elegendő. Elosztva e számokat a 275, ill. 260 példányszám jön ki eredményként. Bizonyosan akadtak az eredeti csomagokban selejtes ívek, amelyek arányát a szakirodalom általában tíz százalékra becsüli.

Az sem zárható ki, hogy a *Chronica* nyomtatásának megkezdése előtt már hozzányúltak az első, elkészültét követően pedig még maradhatott vissza valami a második bálából. (Miután Hess második kiadványa, a *Basilius* teljes egészében más papírra készült, a *Chronica* papírjának maradványa nem lehetett jelentős.) Mindezek szerint a vízjelek alapján kikövetkeztethető példányszáma a *Chronicának* úgy 240 lehetett.

Ez a példányszám jól beleillik a korai nyomdászat termékeinél máshol tapasztaltak sorába. A legutóbbi időben lett csak köztudott korabeli tudósítás alapján, hogy az első, Európában nyomtatott nagy kiadvány Gutenberg ún. *42 soros Bibliájának* eredeti és pontos példányszáma 150 volt, amelyet később 180-ra emeltek.³⁸ Az első Itáliában tevékenykedett két német tipografus, Sweynheim és Pannartz 1472-ben kinyomtatott jegyzékben foglalták össze közel fél évtizedes működésük során elkészített római kiadványaikat, a példányszám közlésével. A 37 kiadásból 31-et 275 példányban jelentettek meg.³⁹ Hess tehát ilyen tapasztalatok birtokában jöhetett Budára, a fenti gondolatsor végére kikövetkeztetett 240 példány ezért is megalapozottnak tűnik.

A két bála, vagyis húsz rizsma, amelyre a *Chronica* előállításához szükség lehetett, a korabeli magyarországi papírfogyasztáshoz mérve, igen jelentős, hiszen az akkori teljes hazai igény évenként alig tíz bála, vagyis száz rizsma lehetett.⁴⁰ Tehát az egész ország teljes évi papírfelhasználásának egyötöde, az említett két bála ezért bizonyosan nem állt rendelkezésre egyetlen hazai kereskedő raktárán sem. Így joggal feltételezhető, hogy ezt a viszonylag jelentős mennyiséget külföldről, minden bizonnyal Velencéből, előbb meg kellett rendelni. Mindez sok pénzbe és nem kevés időbe kellett, hogy kerüljön.

Miután Hess igencsak szerény felszerelést hozott magával Rómából, aligha képzelhető el, hogy a munkája elindításához szükséges papír is vele együtt érkezett volna. Márpedig éppen ez volt a *Chronica* előállítása költségvetésében a legnagyobb összeg.⁴¹ Minden jel arra utal, hogy Hess nem volt tőkeerős, hiszen ebben az esetben bizonyosan több teljes betűtípussal felszerelve érkezett volna Budára, több sajtót használt volna párhuzamosan stb.

³⁸ *Gutenberg Jahrbuch* 1984. 133—136.

³⁹ FITZ, *Hess* 50.

⁴⁰ *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 87. — *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 46.

⁴¹ Fitz a kiadásoknak mintegy a felére becsülte egyedül a papírvásárlásra fordított pénz összegét (FITZ, *Hess* 118.).

Ezek után szinte bizonyos, hogy a nyomdász hazánkba érkezését követően, nyomban kapcsolatot keresett a Kárai által közvetített meghívás küldőjével, esetleg más mecénás után kutatott. Ez feltehetően Vitéz János primás volt. Talán a *Chronica* megjelentetésének ötlete is az érsektől származott, így nem alaptalan arra gondolni, hogy a megjelentetés költségeihez rangjához méltó összeggel hozzájárulhatott.⁴² A legreálisabb e vonatkozásában annak feltételezése, hogy az érsek támogatása a papír beszerzését biztosította. Ezt azonban előbb meg kellett rendelni. Amíg a nyomtatás alapanyaga meg nem érkezett, Hess képtelen volt dolgozni, akkor sem, ha műhelyét időközben már feltehetően be is rendezte. Miután a *Chronica* papírjának vízjele mindössze két merítőszitapár lenyomatát mutatja, számításba sem vehető annak feltételezése, hogy a nyomdász kapkodva a budai piacon kapható, különböző forrásokból származó, így egymástól eltérő vízjelű papírt vásárolt volna munkája megkezdéséhez. Ezek után igen jól értelmezhető a *Chronica* ajánlásában szereplő és az azt író Hess által magára vonatkoztatott „otiosus” szó, vagyis „munka nélkül való”. Amíg tehát a papír meg nem érkezett, semmit sem tehetett, így valóban ez a legjobb szó ekkori állapota jellemzésére. Csak amikor azután — nyilván hosszú hónapok elteltével — a papírbálák megérkeztek Budára, láthatott hozzá Hess első kiadványa, a *Chronica* kinyomtatásához.

Varjas Béla úgy tartotta, hogy amennyiben Hess szerény kapacitású műhelyével folyamatosan dolgozott, egy évben kb. négy-öt olyan terjedelmű könyvet állíthatott volna elő, mint amilyen a *Chronica*. Megítélése szerint ehhez több papírra lett volna szüksége, mint amennyit az egész ország akkoriban ugyancsak egy esztendőben igényelt. Miután ezt külföldről kellett volna beszereznie, a budai nyomda zökkenőmentes ellátása csak külön tőke befektetésével lett volna megoldható.^{42a}

Hogy Hessnek a feltételezett Vitézen kívül nem akadt más számottevő mecénása, azt egyértelműen tanúsítja Kárainak írt ajánlása: „... magamban hosszan azon töprengtem, hogy e nemben első művemet, sok-sok napon keresztül fáradozó szorgalmam gyümölcsét kinek ajánljam: tisztelendő uram, rajtad kívül senkit sem találtam.”⁴³ Annak feltételezését azonban, hogy Kárai a nyomda kimagaslóan legnagyobb kiadását, a papírvásárlást vállalta volna magára, éppen a fenti sorok alapján kell elvetni. Hiszen ebben az esetben az ajánlason nem lett volna szabad Hessnek töprengenie, hanem azt csakis és nyomban Káraihoz kellett volna intéznie. A nyomdai felszerelés alapján megállapítható volt, hogy Hess sorait a kiadvány elkészülte során utólag nyomtatta, ráadásul egy korábbi és feltételezhetően Vitéznek szóló és a primás politikai bukását, majd hamarosan bekövetkező halálát követően, utólag megsemmisített ajánlás helyett.⁴⁴ Így Kárai támogatása aligha közelíthette meg a korábbi mecénását, akinek segítségével tudhatta a nyomdász első kiadványa elkészítéséhez bőségesen elegendő papírt beszerezni. Az előzetesen megvásárolt, nagyobb mennyiségű papír feltételezését különben megerősítik azok a szinte papírgazdagságra utaló jelek is, amelyekre Fitz többször is felhívta a figyelmet.⁴⁵

⁴² MKsz 1988.

^{42a} *Tanulmányok*... 86–87. *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 45–46.

⁴³ *Chronica* i.m., 5.

⁴⁴ MKsz 1988.

⁴⁵ FITZ, *Hess* 84–91.

A *Basilus* esetében mindössze öt ív papírra volt szükség kötetenként. A fenti kikövetkeztetett mintegy 240 példány analógiája alapján tehát összesen csak kb. 1200 kész ív kellett, amihez három, egyenként 480 ívet tartalmazó bála elegendő volt. Ez a viszonylag kisebb mennyiség, továbbá a merítőszipapár nagyfokú hasonlósága magyarázhatja az egységesnek tűnő vízjelet ezen a kiadványon belül.

Érdeemesnek tűnik rövid számítást végezni, hogy vajon a fólió méretű *Chronica*, vagy pedig a negyedréti formátumú *Basilus* egy-egy papíríve tartalmaz-e több szöveget? A *Chronica* 133 lapján egyenként 120 mm hosszú 33 sor szöveg áll, amelynek elméleti összterjedelme 526.680 mm. *Basilus* és *Xenophon* 40 lapjának mindegyikére 24 sor fért rá egyenként 83 mm hosszúságban, amely összesen 76.680 mm.⁴⁶ A *Chronica* egy ívének négy lapjára összesen 15.840 mm szöveg fért rá, míg a *Basilus* mindegyik ívének nyolc-nyolc lapjára 15.936 mm. Tehát a papír kihasználtságának foka a budai nyomda mindkét kiadványában gyakorlatilag azonos volt.

Fitz a *Chronica* lipcei példánya vízjeleinek fekvése alapján arra a következtetésre jutott, hogy Hess a könyv utolsó füzetét eredetileg — a ma ismert nyolc helyett — tíz levélből állónak tervezte. Szerinte e példányból kiszámítható, hogy ehhez az utolsó füzethez négy üres levél tartozott egy elől és három a végén. A füzet elején álló üres levélhez előképül — megítélése szerint — a subiacói Cicero-kiadás szolgálhatott.⁴⁷ A *Chronica* ma ismert kilenc példánya közül — a prágait leszámítva — valóban a lipcei az egyetlen, amelyben megtalálható ennek a hetedik füzetnek a végén az üres hetedik és nyolcadik levél.⁴⁸ Az a kivételes helyzet, hogy az üres leveleket a kötet végéről az idők folyamán nem szakították ki, szinte bizonyosan annak köszönhető,⁴⁹ hogy Lipcsében a *Chronica* kolofonjának hátlapján már nyomban kezdődik is a korabeli, terjedelmes, kéziratos mutató. Ennek elejét a Hess-féle kiadvány utolsó öt, üres lapjára írták (g_6b , g_7ab és g_8ab), amit tíz további követ, amelyen a mutató szövege folytatódik. A *Chronica*hoz hozzákötött toldalékban a vízjel azonban teljesen eltérő: mérleg helyett ugyanis ökörfej látható benne.⁵⁰

A mintaként említett subiacói Cicero-kiadásban⁵¹ a második könyv szövegének végét nem sikerült a füzet nyolcadik levelén befejezni, amint ezt eredetileg tervezhették, így azt egy újabb levélpár első lapjára nyomták. Ennek az új ívnek a többi három lapja üresen maradt. Az ív második, teljesen üresen maradt levelét a füzet elejére hajtva, illesztették be ezt a pótlást a kötetbe. A fennmaradt kötetek

⁴⁶ A két kiadvány terjedelmének aránya tehát 6.6:1.

⁴⁷ FITZ, Hess 98.

⁴⁸ A GW 6686 leírása is elsősorban erre a kötetre támaszkodhatott. Miután azonban a bécsi példány is csillagot kapott, vagyis a GW szerkesztősége ezt a példányt is megvizsgálta, és a könyvtár neve mellett csak az első levelet jelölték meg hiányként, arra lehetne gondolni, hogy e két utolsó levél Bécsben is megvan. Ott azonban mind ez a két levél hiányzik. Ugyanez a megállapítás érvényes a párizsi példányra is, jóllehet Pellechet leírása a 3505. szám alatt, amint erre Fitz is hivatkozott (FITZ, Hess 98.), tévesen erről tudósított.

⁴⁹ Prágában ezeket a leveleket az mentette meg, hogy azokkal leragasztották a hátsó kötéstábla belső felét.

⁵⁰ MKsz 1988.

⁵¹ H 5098 GW 6742.

többségében ennek az üres levélnek ma már csak vékony csíkja található a fűzés mentén.⁵² Ilyenféle csíkot látott Fitz a lipcei példányban az utolsó és az utolsó előtti füzet között.⁵³ Ezzel szemben a fentiekben már ismertetett lipcei példányban az eredeti, mérleges vízjelű papírból a kiadvány végén csak a két nyomtatott párjuk (g_1 és g_2) alapján kikövetkeztethető két üres levél található (g_7 és g_8) a füzet végén. Ilyen papírból több, ami analógiát mutathatna a hivatkozott subiacói Ciceróval, sem üresen, sem nyomtatva nem fedezhető fel. Ezek szerint semmi sem igazolja azt a feltevést, hogy a *Chronica* utolsó füzete nem a ma ismert nyolc, hanem eredetileg összesen tíz levelet tartalmazott, amelyek közül az első és a három utolsó üres lett volna. Nem is világos, hogy mi is indíthatta volna Hest arra, hogy e kiadványa utolsó, négy levélpárból álló füzetét egy további, teljesen üres levélpárba bújtsa.

A lipcei *Chronica* utolsó nyomtatott íve előtt található papírcsík eredetileg alighanem a kötés során a kiadvány és a táblák közé fűzött szennylevélnak a fűzésbe történő beerősítésére szolgált. Ugyanilyen kb. egy cm széles papírcsík helyezkedik el ma a prágai példány első és második füzete között is, amely feltehetően az első tábla belsejébe ragasztott borítópapír folytatása.⁵⁴ A *Chronica*-ban használt papírívek eredeti méretét nem lehet biztosan tudni, mert — eltekintve az eichstätti példány néhány lapszegélyétől — egyetlen példányban sem látható a merített papír eredeti széle, hanem a bekötésnél — szokás szerint — mindegyiket megvagták.⁵⁵ A régi nyomtatványok pontos megmérését több körülmény is nehezíti. Közülük nem egy pl. nem egészen pontos téglalap alakú: vagyis a magasság és a szélesség adata nem mindenhol azonos a kötetben belül.⁵⁶ Ráadásul az ilyen értékes könyvet az ember nem kívánja feszegetni, hogy a szélesség pontos méretét megtudja. Azonban egy-két mm-nek valójában nincs is ebben a kérdésben jelentősége. Az alábbi táblázat a Hess-féle két nyomtatvány példányainak adatait tartalmazza, tehát csak hozzávetőleges pontossággal:

A fenti áttekintésből kiderül tehát, hogy a Hess által használt papírok mérete szükségszerűen meghaladta a 293×422 mm méretet.⁵⁷

A *Chronica* mai példányai ennek $98.2-86$, a *Basiliusé* pedig $98.5-86$ százalékát alkotják. A budai kiadványokban található vízjelű papírokhöz hasonlókat Briquet $29-30 \times 43-44$ cm méretűként regisztrálta.⁵⁸ A *Basilius* eichstätti példányában több helyen is látható a papírívek merítéséből visszamaradt eredeti lapszéle, vagy legalábbis annak egy része.⁵⁹ Ennek alapján feltételezhető, hogy a fentiekben

⁵² BMC. IV. 1. — Így az OSzK példányában is (Inc. 331.).

⁵³ FITZ, Hess 98.

⁵⁴ Erről a részletes és szakszerű adatközlés V. Ecsedy Juditnak köszönhető.

⁵⁵ Soltészné ugyan „körülvágatlan példányokról” írt (*Basilius i.m.*, 120.), ez azonban feltehetően inkább kevésbé megvágott példányokat kívánt jelenteni.

⁵⁶ Így pld. az eichstätti *Basilius* negyedréte alakú papírjának mindkét mérete a kiadványon belül három—öt mm-es eltérést mutat: $205-210 \times 142-145$ mm.

⁵⁷ A lipcei magassága és a párizsi példány szélessége adja ezt a kikövetkeztethető legnagyobb méretet.

⁵⁸ BRIQUET *i.m.*, 2450, 2454, 2472. sz.

⁵⁹ Az 1, 2, 7, 8, 11, 12. levélen a függőleges, míg a 14-17. és a 15-16. levélpáron, továbbá a 4. levélen az alsó szegély. — Miután tehát az eredeti ívszél párosával maradt meg ebben a kötetben, ebből az egy-egy ívben együtnyomatott két-két levélpárra lehetne következtetni. Ez pedig eligazítást nyújthatna e kis

Lelőhely	Magasság/Szélesség	Lapfelület cm ²	Ívméret	Ívfelület cm ²
<i>Chronica</i>				
Párizs	288 × 211	607,68	288 × 422	1215,36
Lipcse	293 × 205	600,65	293 × 410	1201,30
Prága	280 × 208	582,40	280 × 416	1164,80
Róma	283 × 205	580,15	283 × 410	1160,30
Bécs	288 × 200	576,00	288 × 400	1152,00
Bp. EK	273 × 208	567,84	273 × 416	1135,68
Leningrád	282 × 196	552,72	282 × 392	1105,44
Bp. OSZK	275 × 200	550,00	275 × 400	1100,00
Krakkó	280 × 190	532,00	280 × 380	1064,00
<i>Basilius</i>				
Eichstädt	210 × 145	304,50	290 × 420	1218,00
[Salzburg]	208 × 144	299,52	288 × 416	1198,00
Bécs	194 × 137	265,78	274 × 388	1063,12
maximális méret	293 × 211	618,23 309,12	293 × 422	1236,46

kikövetkeztetett legnagyobb meglevő méret — vagyis 293 × 422 mm — közel állhat az eredeti papírívéhez, vagyis abból már nem sokat vágtak le a könyvkötés során.

A budai nyomda papírjának vizsgálata során külön figyelmet érdemelnek azok a szabályosan elhelyezkedő, apró kis lyukak, amelyek a *Chronica* — egy kivételével — valamennyi példányának minden lapján fellelhetőek. A szedéstükör felső és alsó vonalában a nyomtatástól a lapszél irányában 36-37 mm-re található ezek a tűszúrások.⁶⁰ E két kis lyuk közül a felső a kiadvány egy részében — különösen a második-negyedik („b” — „d”) füzetben — sok helyen inkább csak sejthető, mert a folytonossági hiány a papíron nem érzékelhető mindig biztonságosan. A példányok és a lapok többségében azonban ez a felső lyuk is elég jól észlelhető. Az alsó lyuk viszont minden lapon teljes bizonyossággal a papír egyértelmű hiányaként tapasztalható.

kötet kinyomtatásának a fentiekben megvizsgált papírbeosztásához. A négy párhuzamosan hasonló jeleket mutató levélpár közül három (1—2, 3—4, 9—10.) esetében az eredeti lapszél megléte és a vízjelek elosztása egybevág, a negyedikben azonban nem. A 6—7. levélpár függőleges lapszélei ugyanis eredetiek ugyan, viszont a bécsi példányban ezekben két, míg a salzburgiban egyetlen vízjel sem maradt fenn. Mindez pedig lehetetlené teszi az együttnyomtatás feltételezését. Úgy tűnik, hogy azt a körülményt, hogy az eredeti ívszegély párosan maradt fenn, a véletlen merő szeszélye hozta létre.

⁶⁰ Az OSZK példányában a szedéstükörtől a fűzés irányában is felfedezhetőek hasonló kis lyukak. Az alaposabb vizsgálat és más példányokkal történt összevetés alapján azonban megállapítható volt, hogy ezeknek eredete nyilvánvalóan más, mert egyrészt csakis ennek a kötetnek egy részében találhatóak, másrészt számuk jóval több, mint kettő. Úgy tűnik, hogy ezek a tűszúrások a kötés vagy újrakötés során keletkeztek, amikor is talán a füzeteket, ill. a könyv egész testét vagy annak egy részét feltehetően ideiglenesen összeerősítették.

Ezeknek az első pillanatban rejtélyesnek tűnő túsúráásoknak a magyarázata a korai könyvnyomtatás technológiájában kereshető, ill. található meg. A megnevesített papírvet a sajtófedél szélébe erősített szegekre szúrták fel. A csuklópánt segítségével ezzel összefüggő keretet ezt követően ráhajtották a fedélre. Az ebből kiálló szegeknek megfelelő helyeken a keretben lyuk volt. Az említett szorosra zárás által azután a fedél és a keret együtt feszesen tartotta a papírt. Az egész így együtt került be a már befestékezett szedés és a sajtó tégelye közé, amikor azután maga a nyomtatás immár megtörténhetett. A *Chronica* lapjain észlelhető két szúráás tehát ennek a fedélbe erősített vékony szögnek vagy vastagabb tűnek a nyoma. Ezt nevezi a szakirodalom „punkturá”-nak. Fő feladata ennek tehát az volt, hogy biztonságosan tartsa az elcsúszás ellen a kerettel megerősített fedélben a papírt, amikor a sajtó tégelye rányomta azt a szedésre.

Az ívrét alakú papír nyomása mindig több munkafázisban történt. A legegyszerűbb az az eset volt, amikor a sajtó alkalmas nagyságú volt az ív egyik teljes felének egyszerre történő nyomására. Ez esetben mindössze két menetben készült el egy ív nyomtatása: előbb az egyik, majd a másik fele. Az ehhez szükséges nagyméretű sajtó azonban csak a későbbi évtizedek, sőt évszázadok technikai fejlődésének eredménye, különösen a kisebb és az európai fejlődéstől távolabbi területeken működött műhelyekben. Hess esetében csakis félív méretű tégellyel lehet számolni.⁶¹ A papírvet egyik felének nyomtatására ez esetben tehát két munkafázisra volt szükség, ami két különböző módon volt elvégezhető. Az egyik megoldás esetében az egész ívrét méretű laphoz elkészített nyomóformának előbb az egyik felét tolták az orsó által fel- és lefelé mozgatható tégely alá, és így készítették el az ív egyik lapjának előbb az egyik, majd a formát teljesen betolva, a másik felének nyomtatását. Az ilyen ívrét méretű nyomóforma elkészítéséhez azonban jelentős mennyiségű betűanyagra volt szükség, hiszen egy füzet első és utolsó lapját ebben az esetben együtt kellett előállítani. A legmunkaigényesebb, de ugyanakkor nyomda-technikailag a legegyszerűbb megoldás az volt, hogy minden félívet, vagyis a fólió méretű kiadvány esetében minden lapot, külön-külön szedtek és nyomtak. Hess esetében erre az utolsó megoldásra lehet következtetni.⁶²

A *Chronica* papírján mindössze két-két punktura észlelhető: a 183 × 121—124 mm méretű szedéstükörtől a lapszél irányában mintegy 36—37 mm távolságban. Ebből arra lehet következtetni, hogy a tégely nagysága a szedéstükör méretét aligha haladta meg jelentősebben, hiszen a tőle 3-4 cm távolságban található lyukak a fedélből kiálló kis szögektől erednek. A tégely pedig nem érhetett el a keretet. Valószínű, hogy Hess az említett méretű szedéstükört éppen sajtója tégelyének nagyságához méretezte, így ez feltehetően csupán néhány mm-rel lehetett nagyobb a szedés felületénél. A két punktura 180-181 mm távolságban helyezkedik el egymástól, ami majdnem pontosan azonos a szedéstükör magasságával. Az alaposabb vizsgálat során megállapítható volt, hogy a lyukak szélein a papír rostjai mindig inkább a verzón türemkednek ki, mint a rektón: Ez azt jelenti, hogy a nyomásnál a tűk mindig a tégely függőleges nyomási irányával ellentétesen szúrták

⁶¹ FITZ, *A magyar I.* 109. — MKsz 1973. 146. — 1974. 9.

⁶² FITZ, *A magyar I.* 109. — MKsz 1973. 146. — 1974. 9.

át a papírt: vagyis a rektó nyomásakor a verző felől és fordítva. A papírt rögzítő szögek hegye tehát felfelé mutatott, azaz a lefelé mozgó tégellyel ellentétes irányba. Előfordul, nem is olyan ritkán, hogy nem egy-egy, hanem egymáshoz közel két-két, azaz laponként összesen négy lyuk látható. Ezek közül az egyiknél mindig a rektóról a verző felé átszúrt papírt lehet tapasztalni, míg a közvetlen közelében levő másik pár esetében ennek pontosan a fordítottját. Ennél több tünym azonban egyetlen példány egyetlen lapján sem volt fellelhető.

A papírban észlelhető punktúrák alapján a budai műhelyben a nyomtatás munkafázisa a következő módon képzelhető el. Az előzetesen megnedvesített papír egyik felét feltűzték a fedélből felfelé mutató két tűre, majd a keretet erre rázárták, utána az egészet együtt bejuttatták a tégely alá. Ez a papírt rápréselte a nyomóformára, ami által a szedett betűkön levő festék rákerült a papírra. Az így olvashatóvá vált szöveg megjelent a papíron: a nyomás létrejött. A papírív másik fele ezalatt kilógott a félv méretű fedélből. A következő lap szedésének elkészültét követően a már kinyomtatott ívek hátlapjára rákerült azután ennek a lenyomata is. Elesik tehát az a megoldás, amire — legalábbis elméletileg — ugyancsak lehetőség nyílott volna, hogy ugyanis a papírt egyszer összehajtva tűzték volna fel a félv méretű fedélre.⁶³ Ebben az esetben ugyanis a *Chronica* lapjain nem két, hanem mindkét négy alkalommal történt felszúrás nyomainak kellene látszódnia.

A *Chronica* ívein, azaz levélpárjain elhelyezkedő négy-négy lap nyomtatása tehát összesen négy munkafázisban történt. Valószínű, hogy a kettéhajtott ív felszúrásának lehetőségével azért nem éltek Budán, mert ebben az esetben a papírt is négyszer kellett volna megnedvesíteni, ill. kiszáritani. Márpedig a korai nyomófesték vízállóképességeinek határai voltak.⁶⁴ Feltételezhető, hogy a fentiekben kikövetkeztetett megoldás esetében, vagyis amikor a papírnak csak a tégely alá kerülő felét tűzték fel és szorították keretbe, a papír nedvesítését is csak ezen a felén végezték el.⁶⁵

Az első pillantásra meglepőnek tűnik, hogy mindössze két helyen tűzték fel a papírt, amikor Gutenberg a *42 soros Biblia* első füzeteinél laponként még nem kevesebb, mint tíz punktúrát alkalmazott. Azonban a későbbi években ezek számát fokozatosan csökkentették,⁶⁶ továbbá a Biblia papírívének 412 × 600 mm mérete, majdnem pontosan a kétszerese⁶⁷ volt a budai műhelyben használt papírénak.

⁶³ GERHARDT, Claus W.: *Geschichte der Druckverfahren. II.* Stuttgart 1975. 47.

⁶⁴ SCHWENKE, Paul: *Johann Gutenbergs 42 zeilige Bibel.* Leipzig 1923. 41.

⁶⁵ A fentiekben említett és néha alig felismerhető felső punktúrának talán az lehet a magyarázata, hogy a papír rostjai a nyomtatás előtti nedvesítés során meglazultak, majd a nyomtatást követően a tőről leszedve — a száradás során nagyjából visszarendeződtek eredeti helyükre. Természetesen ez esetben óhatatlanul is felmerül a kérdés, hogy miért nem történt meg ugyanez egyszer sem az alsó punktúrák esetében?

⁶⁶ Jó példa erre a Gutenbergnek tulajdonított Balbus-féle, nagyfólió méretű *Catholicon*, amelynek első levonatát 1460-ban még hat, a másodikat 1469 táján négy, míg a harmadikat 1472 tájt már mindössze csak két punktúra igénybevételével állították elő (*Lexikon des gesamten Buchwesens. II.* 2. Ausg. Stuttgart 1988. 81.).

⁶⁷ SCHWENKE *i.m.*, 40.

Valószínű, hogy a két punktúra azért is elég volt Hessnek, mert a viszonylag kisméretű fedélre záródó keret átvehette a papír rögzítése feladatának túlnyomó részét.

A szakirodalom általában arról ír,⁶⁸ hogy a punktúra egyik fő funkciója az ún. sorregiszter biztosítása volt, vagyis hogy a papír verzójára nyomott szöveg sorai pontosan fedjék a korábban a rektóra kerültekét. A *Chronica*ban azonban nem fedezhető fel minden esetben szoros összefüggés a punktúrák pontatlan elhelyezkedése és az említett sorfedés bizonytalansága között.⁶⁹ Úgy tűnik tehát, hogy Hess műhelyében a fedél és a hozzá tartozó keret még nem függött össze a nyomóformával, ahogy pedig ezt a későbbiekben általánosan elterjedten használták.⁷⁰ A budai nyomtatványoknál a szedéstükör nem minden lapon helyezkedik el pontosan a papírnak azonos helyén, hanem attól valamicskét jobbra-balra, vagy feljebb-lejebb, néha pedig az átló irányában tér el.⁷¹ Hess tehát még külön-külön kezelte a nyomóformát és a kerettel ellátott fedelet, akárcsak nagy elődje Gutenberg, bár ez utóbbi a sorok fedését — minden technikai nehézség ellenére — szinte csaknem mindig kifogástalanul oldotta meg.⁷²

A punktúrák a *Chronica* minden példányában jól felismerhetőek, még hozzá — az egyetlen krakkói példány néhány íve kivételével — azoknak minden egyes lapján. A nagyon keskenyre vágott krakkói kötetben a szögnyomok egy része a könyvkötő ollójának áldozatául esett. Ezzel szemben a *Basilius* papírjában ezeket a kis szúrásokat az első pillanatban egyáltalában fel sem lehet fedezni. Ennek egyik oka, hogy mindössze két példány ismeretes ma ebből a kilenc példányban is fennmaradt *Chronica*nál több mint hatszor kisebb terjedelmű kiadványból. A *Chronica* fólió formátumával szemben a *Basilius* negyedretű, ezért a papírt a nyomtatáskor az előzőekhez viszonyítva kileneven fokban elfordították.⁷³ Ugyanebből az okból kifolyólag, a punktúra ez esetben logikusan nem a szedéstükör oldalán, hanem annak tetején vagy alján kereshető. Igazán csak merő véletlennek tulajdonítható, hogy a *Basilius* bécsi példányában egy helyen, és pedig az a₁₀ levél tetején a szedés záróvonalának meghosszabbításában a mai lapszegélyen felismerhető a könyvkötő által kettévágott kis lyuk.

Ez pontosan megfelel annak a helynek, ahol a tűszúrás a *Chronica* alapján kikövetkeztethető. Persze ez egyszerű szúrágás is lehetne, amely véletlenül pontosan ugyanerre a helyre került. A *Basilius* másik, Eichstättben őrzött példánya azonban — mindenekelőtt valamivel nagyobb papírméretével — lehetővé tette a kérdés

⁶⁸ Így pl. FITZ. Hess 105.

⁶⁹ Így pl. a budapesti Egyetemi Könyvtár példányában az első füzet harmadik levelén a punktúra két-két, egymás felett 2-3 mm távolságra fekvő kis lyuk formájában látható, ugyanakkor a sorregiszter kifogástalan. A következő levélen a két-két punktúra között vízszintes irányban tapasztalható 3-4 mm-es távolság. A verzón ennek pontosan megfelelően ennyivel kerültek közelebb a sorok a lapszélhez.

⁷⁰ Így pl. a könyvsajtó legkorábbi ábrázolásán: Lyon 1499/1500. Reprodukciója pl. GERHARDT *i.m.*, 151.

⁷¹ MKsz 1973. 146.

⁷² SCHWENKE *i.m.*, 40.

⁷³ Ez a körülmény vezetett azután a *Basilius*ban pl. a sortávolság sok gondot okozott kisebbedésével. — MKsz 1988.

eldöntését.⁷⁴ Pontosan a Bécsben észlelt helyen, vagyis a 10. levél szövegtükre lapszéli oldalának vonalában fent, Eichstättben is megtalálható a lapszéli punktúra. De ebben a bécsinél valamivel nagyobb kötetben még további öt helyen is ismerhető fel ilyen tűszúrás: minden esetben a mai lapszéken a könyvkötés során többé-kevésbé átvágott formában. A bécsi példány húsz és az eichstätti 17 levelén, összesen tehát hét helyen mégis fennmaradt a tűszúrás kisebb-nagyobb része. Ezek közül egyetlen egy sem ép: mindegyikük megsérült a könyvkötés során. Így igazán csak a szerencse játszott abban közre, hogy ezek ma mégiscsak tanulmányozhatók.

Eichstättben — a már említett és a bécsivel pontosan azonos helyen levő punktúrán kívül — még öt további helyen tapasztalható azonos tűnyom. Ezek közül kettő — éspedig az a_7 és az a_8 levélen — pontosan az a_{10} levélen mindkét ma ismert példányban látható helyen ismerhető fel. Az eddigi tapasztalatoktól kissé eltérő ponton található a tűszúrás az a_1 levélen, azaz a már többször említett a_{10} levél párjának felső lapszélén. Itt ugyanis nem pontosan a szedéstükörnek a lapszél felőli oldalának vonalában, hanem attól a fűzés felé 4 mm-rel beljebb található a szögnyom. Miután ez az a_1 tehát párt alkot az a_{10} levéllel, lemérhető a két punktúra közötti távolság, ami 195 mm.

Hátra van még két szögnyom Eichstättből. Mindkettő pontosan azonos helyen ismerhető fel az a_{10} és a b_7 levélen, ami a punktúra jellegét — esetleges véletlen szúrágással szemben — megerősíti. A hely azonban teljességgel váratlan: 45 mm-rel a már elsőként tárgyalt és mindkét példányban található punktúrától a lapszél felé, éspedig mindössze 5 mm-re a lap felső sarkától. Ez azt jelenti, hogy az a_{1+10} levélpár felső lapszegélyén ma összesen három tűnyom is látható. Ebből arra kell következtetni, hogy vagy a *Chronica*ban tapasztalt kettővel szemben itt több szögre erősítették fel a papírt a nyomtatáshoz, vagy pedig arra, hogy legalább két különböző tűállást használtak a *Basilius* előállításánál. Miután a punktúrákat mindig szimmetrikusan alkalmazták, hogy a papír rögzítése egyenletes legyen a nyomtatás fázisában, legalább egy további, vagyis negyedik szöveget kell még feltételezni. Ez azt jelenti, hogy a *Basilius* két példányában fennmaradt 37 levélen összesen legalább 148 szögnyomnak kellett eredetileg lenni, amelyből mindössze hét, vagyis nem egészen öt százalékra ismerhető fel ma a lapszéken, ráadásul kivétel nélkül átvágott formában. Ez a körülmény egyrészt aláhúzza a már említett véletlenszerűséget a fennmaradásban, másrészt igencsak bizonytalanná teszi a belőlük levonható következtetéseket.

A fenti tényezők miatt egyértelmű, hogy az előállításához használt papírív vízszintes méretének jelentősen meg kellett haladnia a ma ismert legnagyobb, eichstätti példány (210×145 mm) négyszeresét, vagyis a 290×420 mm-t. Ez a következtetés jogos, hiszen a papírívét a fedélből kiálló vastagabb tű, vagy vékonyabb szeg csakis úgy tarthatta biztonságosan, ha az nem annak legszélén, hanem attól legalább 10—20 mm-rel beljebb szúrta át. Megerősíti ezt a feltételezést az, hogy a *Chronica* 208—211 mm széles példányaiban a szögnyomok ma, vagyis már körülvágottnak is 15—17 mm távolságra láthatók a lapszélétől. A *Basilius*hoz

⁷⁴ Az ottani Egyetemi Könyvtárban ezt a munkát Maria Mengs volt szíves felkérésre elvégezni, akinek értékes információért e helyen is őszinte köszönet jár.

használt papír, amelynek eredete a vízjel fentebb tárgyalt tanúsága szerint, eltér a *Chronicánál* igénybe vettől, eredeti ívének nagyobbik mérete tehát legalább 440—450 mm volt, míg a kisebbé minimum a ma ismert 290 mm.⁷⁵ Ez utóbbinál ugyanis nem kellett a felszúrára helyet hagyni. Így valóságos csodaszámba megy, hogy a mindössze 194 × 137 mm méretű bécsi példányban egy punktúra nyoma mégiscsak fellelhető.

A *Chronicában* tapasztalattal szemben a *Basiliusban* felfedezhető legalább négy punktúrának magyarázata lehet, hogy a *Basiliusban* egy-egy félívet nem a *Chronicában* alkalmazott két, hanem feltehetően négy munkafázisban állították elő. Úgy tűnik, hogy Hess munkamódszeréhez tartozott a laponkénti nyomtatás, amire őt szűk betűkészlete is szoríthatta.⁷⁶ Ez a megoldás különben a könyvnyomtatás első évtizedeiben általánosan elterjedt volt, így Köln első nyomdásza is laponként készítette legkorábbi negyedret alakú kiadványait a század hatvanas éveinek második felében.⁷⁷ Sajnos a lapszéli tűnyomok olyan állapotban vannak (átvágva, kissé kirojtosodva stb.), hogy a papírnak a fedélre történt felerősítésének iránya így ma már nem állapítható meg, ami pedig esetleg némi további eligazítással szolgálhatott volna ebben a kérdésben a *Basiliusban*.

* * *

A Magyarországon készült ősnymtatványok példányainak egyenkénti megvizsgálása során⁷⁸ kiderült, hogy a kötetek jelentős része az idők folyamán új köntöst nyert. A bécsi és a római a 19. század elején, a lipcsei pedig ennek végén, a budapesti Egyetemi Könyvtár pedig pontosan 1875-ben, az OSzK-é feltehetően az 1843. évi bécsi árverés kapcsán, a párizsi a 18. században pedig Skóciában kapott új kötést, míg a bécsi *Basilius* a 19. század elején.

Korabeli gyűjtőkötetben maradt fenn a mai napig a krakkói *Chronica* és az eichstätti *Basilius*. Az előbbi rendkívül egyszerű és jellegtelen, így kötése nem lokalizálható. Az eichstätti kolligátumot feltehetően Nürnbergben foglalták egybe.⁷⁹ Az Egyetemi Könyvtárnak a fentiekben említett példánya ugyancsak 15. századi kötésben évszázadokon át egybe volt kötve Julius Caesarnak 1473-ban Esslingenben nyomtatott műveivel egészen 1875-ig. Az eredeti kötésről⁸⁰ megállapítható volt, hogy az Magyarországon készült.⁸¹

⁷⁵ Az eichstätti példányban a merített papírszegély néhány függőleges lapszélén mindig csak a levélpapír egyik felén maradt fenn épen. Így az ív eredeti magassága biztonságosan nem állapítható meg. Valószínű, hogy ez mindössze néhány mm-rel lehetett csak nagyobb a mai 290 mm-nél.

⁷⁶ MKsz 1973. 147.

⁷⁷ HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925. 66.

⁷⁸ MKsz 1988.

⁷⁹ HUBAY Ilona: *Incunabula Eichstätter Bibliotheken*. Wiesbaden 1968. 245.

⁸⁰ OSzK Inc. 545.

⁸¹ MKsz 1988.

Különleges érdekességű volt a *Basiliius* salzburgi példánya, amelynek a második világháborút követően nyoma veszett. Ezt a kötést Fitz vizsgálta és pontosan le is írta: „Érdekes XV. századi kötésben van: a két réteges fatáblát préseletlen sima borjúbőr burkolja, kacsok helyett bőrszíjakkal zárták, melyeket a kötés mindkét táblája szélén négy-négy kis lyukon húztak át. A táblák belső oldalát pergamen borította. A kötéstáblákat a szövegtől elől és hátul két-két fedőlevél választja el, mindegyik egy-egy összehajtott félív, mely nem a nyomtatványhoz, hanem a kötéshez tartozik. A hátsó fedőlapokban ugyanaz a vízjegy látszik, mely a könyv quinterniőinak belső ívein (az 5-6. és 15—16. levél) is megvan. Ebből azt következtetem, hogy a példányt Budán kötötték.”⁸²

Sajnos ez a salzburgi példány ma már nem vizsgálható, de Fitz következtetése a kötés budai eredetét illetően az előzőképpapírok és a nyomtatvány azonos vízjele alapján meggyőző. Hasonló jelenség tapasztalható a *Chronica* prágai példányánál is.⁸³ Az első kötéstábla belsejét fedő papír a benne látható vízjelméreg körben — bár nem azonos,⁸⁴ de mégis meglehetősen hasonlít a nyomtatvány íveiben láthatókhöz. Ez a körülmény már önmagában is figyelemre méltó, és arra utal, hogy a budai nyomdász és a könyvkötő hasonló forrásból szerezhetette be papírszükségletét.

A prágai mellett a leningrádi *Chronica* is korabeli kötésben maradt fenn. Miután sikerült hozzájutni mindkettő tábláinak fényképéhez,⁸⁵ kiderült, hogy azokat azonos bélyegzőkkel és azonos stílusban díszítették.⁸⁶ Ezek után bizonyosnak tűnik, hogy a *Chronicának* ezt a két példányát ugyanabban a műhelyben kötötték be, és pedig nem sokkal a mű megjelenését követően. Ez a kötéset pedig ezek szerint aligha lehetett máshol, mint Budán.

Elképzelhető természetesen, de nem bizonyítható, hogy ez a könyvkötőműhely Hess kezelésében állott, hiszen a könyvvel foglalkozó szakmák (nyomtatás, kötés, árusítás stb.) a régebbi századokban különösen gyakran fonódtak egybe. Megerősíteni látszik ezt az a körülmény is, hogy a 12 megvizsgált Hess-kötet közül a krakkói és az eichstätti gyűjtőköteten, valamint a *Basiliius* említett salzburgi példányán kívül a prágai és a leningrádi kötet maradt fenn eredeti, azonos műhelyből és immár budainak minősíthető kötésben. Így nem tűnik megalapozatlannak annak feltételezése, hogy a későbbi táblák közé bújtatott példányok egy részét is valaha és eredetileg ugyanabban a műhelyben és a két említett azonos kivitelben kötötték be.

Nem áll sajnos elegendő adat és bizonyíték rendelkezésre ahhoz, hogy egyértelműen kimondható lenne: ennek a hazai kötésnek előállítója bizonyosan Hess lett volna, de ez ugyanakkor nem is zárható ki. Elképzelhető természetesen számos más

⁸² FITZ, Hess 132—133.

⁸³ A kötet részletes leírása a helyszíni vizsgálat alapján ezen a helyen is V. Ecsedy Juditnak köszönhető.

⁸⁴ A szár, amelyen a mérleget körülölelő kör csüng, mintegy 25 mm hosszán három párhuzamos vonalból áll, amíg ugyanez a távolság a nyomtatvány papírjaiban csak 12, ill. 17 mm.

⁸⁵ A leningrádinak csak az első táblájáról, mert a hátsót a múlt században feltehetően erős rongáltsága miatt leragasztották.

⁸⁶ Az azonosításért Rozsonday Marianne-nak jár a köszönet most is.

megoldás is ezzel kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy Hessnek két kiadványával nem voltak jelentős eladási sikerei, ami aztán nyomdája tevékenységének beszüntetéséhez vezethetett.⁸⁷ A raktáron visszamaradt könyvkészletet nem lehetett az ebek harmincadjára hagyni, hiszen az jelentős értéket képviselt. Ha ezt valaki, aki járatos volt a könyv terjesztésének szakmájában, nyers ívekben átvehette, az egy részüket be is köthetette. Így Hessen kívül ilyen és ehhez hasonló még más megoldásokra is vissza lehet vezetni a *Chronica* említett két példányának ugyanabban a hazai műhelyben történt bekötését. A két Hess-féle nyomtatvány példányainak módszeres vizsgálata tehát a már korábban kikövetkeztetett és ma már csak Julius Caesar műveit tartalmazó OSzK-beli köteten kívül még két további, 15. századi, magyarországi kötés, továbbá ezen keresztül egy korábban ismeretlen hazai könyvkötőműhely felismeréséhez is vezetett.

GEDEON BORSA

Papier und Einband der Druckwerke von Hess

Verfasser untersucht das Papier und den Einband der *Chronica Hungarorum* und des *Basilii Magnus*, zweier aus der ersten ungarländischen Druckerei hervorgegangenen Werke, und gelangt dabei zu neuen Ergebnissen. Während der früheren Forschung bezüglich der Wasserzeichen nur die Zusammenstellung von Briquet zur Verfügung stand, konnte sich Verfasser bereits die jüngsten Ergebnisse der Geschichte des Papiers, so vor allem jene von G. Piccard zu Nutze machen. Was das Papier der *Chronica* betrifft, stellt er z. B. fest, daß es, im Gegensatz zu den früheren Behauptungen, aus Italien bezogen worden war. Er kommt zum Schluß, daß das Werk in etwa 240 Exemplaren gedruckt wurde. Die Menge und die Abmessungen des verwendeten Papiers ermöglicht es dem Verfasser gewisse Beobachtungen anzustellen. Er untersucht auch die auf dem Papier der Druckerei zu Buda erscheinenden Punkturen und kommt zu verschiedenen Folgerungen. Zum Schluß beschäftigt er sich auch mit dem Einband der auf uns gekommenen Originalexemplare aus welchen, seiner Meinung nach, die Existenz von zwei weiteren Einbänden sowie einer bis jetzt ungekannten Buchbinderwerkstatt von Ungarn bewiesen werden kann.

⁸⁷ *Tanulmányok*... 81–87